سانتير جي ڊرستيءَ تان

چيتن ماڙيوالا

سانڀر جي درسنيءَ ڳان

ليکڪ

چيتنرام ليکراج ماڙيوالا،

اِتهاس اَڌياپڪ،

جئه هند ڪاليج، بمبئي - ١

آر ایم
امین
کی

پيش اکر

ڪيترا دفعا ڪن سڄڻن کي چوندو ٻڌو اٿم ته ”الا تي هلنديون!“ سندن شپ پاوناٺون ثاب ٿون ٿيون يا نه، سو ڏسي ونبو؛ پر انهيءَ حساب موجب اڌ حياتي ته واهه جي گذري چڪي آهي. انهيءَ عرصي ۾ محسوس ڪيو اٿم ته جيون هڪ روچڪ ڪهاڻي آهي. ”دنيا آهي هڪ محفل-خانو، موج مناء، رنگ رچاء.“ زندگي هڪ رنگين ناٽڪ ٻڻجي ٿي، بشرطيڪ انسان ان ۾ دل و جان سان ڀرو وٺي. جيڪي ڀوڳبو، سو لڱبو؛ رنگ رچائبو، ته موج ۾ منائبي. هاڻ ٽوٽي ته حياتي مزي ۾ نبري آهي، ۽ آشا اٿم ته اڳتي پڻ وقت وٽندڙ نموني ۾ ڪٽجهندو. حياتيءَ ۾ گهڻو لطف آهي، سو وقت بوقت جدا جدا مخزن ۾ ليکن دواران پڻ نقش ڪيو اٿم. انهن ليکن ۾ مونکي جيون ۾ گهڻو لطف نصيب ٿيو آهي، تنهنجوئي ورنن ڪيو اٿم. اهي ليکه ڪجهه ماڻهن، ٻين ٽوڙي پارن، نينگرن ٽوڙي نينگرين کي وڻيا آهن؛ اها مونکي شخصي ريت جاڻ آهي. اهي ڇپيل ليکه گڏ ڪري ۽ ساڻن ٻيا ڪجهه نوان شامل ڪري، هيءُ ڪتاب تيار ڪيو اٿم. هن ۾ منهنجي جيون جو ذڪر ڏـو اچي، پر اِهو ورنن هر ڪنهن کي پنهنجي جيون ياد ڏياريندو. جيتري قدر سگهه اٿم، تيتري قدر هيءَ

ضروري سوچنا

مهرباني فرمائي هيٺ ڄاڻايل هنڌن تي درستيون ڪندا:

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
٣	٢	چوندوس	چوندس
٦	٦	مجاز	مزاج
١٢	٧	ڏنائيم	ڏنائيم
١٣	١٢	اوڙي	اوري
١٨	١٩	چڙيائينس	چڙيائين
٣٧	١١	حق حقائيء	نہ حق حقائيء
٤٩	٦	انگستان	انگلستان
٤٩	٢٢	تماشگاه	تماشاگاه
٨٠	٢١	ائين حساب	ائين. حساب
٨٣	٧	هو	آهي
٨٧	١٩	چيدي ڳالهائيندو	چيدي ڪتب آڻيندو
٩٠	١٩	غلم	غلم

ڪجهه لکيو ويو آهي، سو سڀ ڀاوَنا سان. ڪنهن
کي به جيڪڏهن وقتي ڪجهه ڪڙو لڳي ته انکي سڀ
ڀاوَنا جو شربت ڪري ڏجي. اميد ته سنڌي ڀانڪن
کي هيءَ نئين ڪوشش پسند پوندي. جئه هند.

چيتن ماڙيوالا

سيان، بمبئي-٢٢،
سومر، ٢٦ ڊسمبر ١٩٦٠ع

"آتم ڪهاڻي" سنڌي ساهتيه ۾ پنهنجي نموني جي پهرين رچنا آهي. آس آتم ته اهڙا بين ڪي پڻ پنهنجي ڪهاڻي بهتر نموني ۾ پيش ڪرڻ ۾ آيا رهندي.

سنڌ ۾ ١٩٤٦ع کان ڪجهه سال اڳ، سنڌ جي اتهاس جي ڪجهه قولن ڪري، تواريخي مضمون لکيا هئم، جنهن سنڌي ادبي صلاحڪار بورڊ قدر سڃاتي، سرڪار جي آچيل انعام جو حقدار بڻايم. ان تي اهي مضمون گڏ ڪري، هڙان ڳچ پئسا وجهي، "تواريخي مضمون" نالي ڪتاب ڪڍيم، جو سنڌي ساهتيه جي شائقن کي چڱو وڻيو ۽ ودوانن چڱو داد مليم. ڪن ڄاڻن کي انهن مضمونن مان ايترو ته لطف پرايو، جو هنن مونکي سنڌي ساهتيه جي مضمونن جي هڪ خاص شاخ جو باني ڪري ظاهر ڪيو. منهنجو هيءُ ڪتاب پڻ سنڌيءَ ۾ ~~هڪ~~ نئين رنگ جو ڪتاب آهي. مونکي جي هيل به داد حاصل ٿيو ته پاڻکي خوش-نصيب سمجهندس.

آخر ۾ پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ جا ٿورا بجاءِ آڻڻ ضروري ٿو سمجهان. ڇپائڻ کان اڳ ڪتاب جو دستخط ڪيس ڏيکاريو هوم، هن سهڻيون صلاحون ڏنيون، جنهن ڪارڻ ڪتاب موجوده صورت ۾ پيش ٿي سگهيو آهي. آخر ۾ هڪ عرض: هن ڪتاب ۾ ڳچ ماڻهن جو ذڪر ٿيو آهي، جي اها حياتيءَ جو لطف پيا ماڻين- شال هميشه ماڻيندا رهن! انهن مڙني بنسبت جيڪي

١- ننڍي هوندي

حياتيءَ جي هڪ خاص خوبي اِها آهي جو اُنهِ رنگيني آهي. اُن ۾ ايترو نه خوش رنگ پرپل آهي، جو جڏهن وقت نبرندو وڃي، تڏهن جيون ۾ نئين رنگيني ايندي ٿي رهي، پوءِ پل اِنسان ڇو نه جهور پيرسن ٿي وڃي. انهي سبب ٿي پيڌي ۾ ٻالڪ جيان پهر رونق ونڻ جي آپلاڪا رهي ٿي. پر جيون جي هر پهلوءَ جي رنگ- پومي الڳ ۽ علحدي، ۽ اُنجي رونق پنهنجي. ٻالڪ، جوان ۽ پيرسن، هرڪو پنهنجي پنهنجي دنيا ۾ وسي ٿو، ۽ هرڪنهن کي اُن مان پنهنجي پنهنجي قسم جو لطف پراپت ٿئي ٿو. پر ٻالڪ-جيون ۾ اُها قولن ۽ سڳنڌ آهي جو پيرسن نه اُنکي پلجي نٿو-اهي ڏينهن ياد ڪندي هوُ جڻ نوانيءَ ۾ اچيو وڃي! ٻالڪ- دنيا ننڍڙي ۽ اَڻپوري آهي؛ ٻالڪ کي گهر، ٻاڙي ۽ وڌ ۾ وڌ شهر کان ٻاهر جي ڪا نه سڌ سمڪ ڪانهي. پر سندس لاءِ اها محدود دنيا ڪيڏي نه ڪشادي ۽ ڪيتري نه پرپور آهي، جنهن ۾ هو اهڙو نه ريڌل ۽ رڌل رهي ٿو، جو ڪيس ٻيءَ وسيع دنيا جي ڪا به پرواهه نٿي رهي!! اها روچڪ جيون هو پلئي پلائي نه ڪين پلبو.

منهنجي ٻالڪ- جيون ڪراچي شهر جي گاڏي کاتي ۾ گذري. اهو ڪوهنور سنيما وارو اسپتال وارو رستو، منهنجي ٻالڪ جيون جو پنيو هو. انهيءَ دنيا جو آندرون

وشيہ سوچي

Printed by Karamchand N. Dewani at the Chandan Printing Press, Hasali Tank Road. Dadar and published by C. L. Mariwalla, Vishranti, Behind Market Sion, Bombay-22.

نه ناروُ جڻ ڳنهي ور نه هو- اوهانجو زر-خريد ٻانهو، پيو
مر ڪندو، ۽ جيڪي چوندو سو هڪدم آڻي حاضر
ڪندو!! عشق جي هٿ اڳيان هڪ ننڍي ڪکُ ڪيل
هوندي هئي- ڇا لاءِ؟ لانونءِ راند ۾ هارائڻ ڪري
لانونءِ کي گهوڙا هڻڻ لاءِ. گوبند گهوڙن هڻڻ ۾ نرٻماڪ
هوندو هو. غريب لانون کي ته بيهاري، پنهنجي لانونءِ
جي ڇهنبدار نوڪ مجاز سان، لاڻ ڪرڻ مان جهلي، غريب
لانون تي اهڙي فلڪ سان ڦهڪائيندو هو جڻ شيواجي
مهراج افضل خان تي وار ڪيو- ڏک اهو غضب جو
هڻندو هو، جو جيتوڻيڪ اهو لڳندو ڪاٺ جي بيجان
لانونءِ کي هو، پر سياڻ اسانکي پوندو هو، ٿهاؤ اسان
کي ٿيندو هو!! گوبند جو گهوڙو جيڪڏهن آنڌا ڪيون
ڪيڏي آڻي ٻاهر نه ڪندو هو، ته ڪرنگهي جو ته
انهيءَ ساعت انت آڻيندو هو- ڪانئس وڌيڪ قهار جلاد
مونکي ڪونه سجهي! ڪوهنور سنيما به واهه جو هو.
انهيءَ وقت ٻولتيون فلمون ڪونه هيون، پر ته به نانڪ
۾ اها موج ۽ مزو، جو ڪتان تي دل رهي! ماسٽر وِٺل ۽
ماسٽر ٻچوءَ جي فلم جو اعلان نڪري مس- بس اسانجي
صرفي ڪرڻ جي سر توڙ ڪوشش چالو. دري، جهڙي،
آجهڙي، نانڪ جي ٽڪيٽ جا پئسا گڏ ڪيا هئا!! پر
اسين ويندا هئاسين آرتوار ڏينهن کيل ڏسڻ، سو به صبح
جو ڇو ته ان ڪري کيل جو کيل به ڏسبو هو ۽ سؤ رپئي
اِنعام جو به آسرو رکبو هو!! ماسٽر وِٺل جي جانباز

ڳهيڙو هو هارون جي جاءِ جو ڏيلو، ۽ ٻاهريون سطح
هو اسپتال وارو رستو، جنهن جي هڪ ڪنڊ تي هو جين
ڌرمين جو مندر ۽ ٻيءَ ڪنڊ تي هو ڪوهنور سنيما.
اهو اندريون ڏيلو، اهو جين مندر، اهو ننڍڙو گهر ۽ اهو
ڪشادو رستو، جنهن تي حشوءَ جو هٽ بيٺل هو، سڀ
ٻنهي وسرڻ جا ڪينهن. حشوءَ جو هٽ تو ياد اچي ته جڻ
اهو ننڍڙو نئين نرت سان نظر تو اچي - اهي ڪلفيون،
ملائيون ۽ انسڪريم جا ڊٻا اچيو اکين اڳيان بيهن ۽ اهي
آواز پيا ڪن ۾ پون ته ”حشوءَ، ڀريون مونکي ڏج، مان
تنهنجو پڪو گراهڪ ڪين آهيان!“ جيسين مال ملئي
ملي، تيسين واڌ پاٽي ٿيو، اڌ جيترو مزو ته مفت ونايو
ڇڏي!! دڪان ۾ سندس پياءُ ناروُ ويٺو آهي. ڪپڙا
گدلا، ڏاڙهي هفتي کن کان اڻ ڪوڙيل، مٿي تي واڳين
واري اڇي سونهري زيڪ سان ڀريل ٽوپي! ڪانچس جا
ننڍو گهرجي! آما جا مصالحا، اسانجا گپت، قودني ٽڪيون،
ڪٽمنڙا، سوجي بسڪوٽ - سڀ ونس موجود آهن. تنهن
ڪانسواءِ ونس لاٽون به آهن، رنگ برنگي، ٽڪا ۽ لماٽ
ڏور به اٿس؛ بلوري گوليون، لغڙ ۽ لغڙيون، ڏاڳي جا
ويتا ۽ پتيون، لاٽي ڏکر، هوليءَ جا رنگ - ڇا نه اٿس!
بس، فقط گهرڻ جي دير آهي! ٻار جي ڪٽي ناروءَ کي
چئو ته ”فلاڻا، اڄ خرچي خلاص ٿي ويئي آهي، ٽڪي جو
مال اڌارو ڏي، سڀاڻ تي ڏيندوسانءِ“، ته واڳيو ٻنهي
سرائجي ويندو! ٻار جي ٽڪو ڀريون اڇلائي، شيءِ گهر ٻيس

۽ آرنوار ناٽڪي آرٽلري ميدان تي شهر جي مشهور معروف
لغڙ- بازن سان ڪلهي ڳس جي نوبت به اچي سهڙندي
هئي. بازي جا سڀ چوڪر لغڙ اڏائڻ ۾ فخر وٺندا هئا،
۽ آرنوار جي چٽاڀيٽيءَ کي سوڀارو ڪرڻ الاءِ اها متاڪت
ڪندا هئا، جنهنجو خيال ڪندي اڄ اچرج پيو لڳي!
اهو ڪئن ممڪن ٿي سگهندو هو؟ مانجهن جي مار هوندي
هئي. پر اهو ذڪر ٻيو هو نه. ڪن سرا ڪري هلبو هو.
خاص ڪري آرنوار ڏينهن ميدان تي جڏهن لغڙ لڙندا
هئا، ته هوا جي جهوٽن مان آواز جهٽيا هئا ته "دشمن
پنهنجي ڌاڳي ۽ مانجهي بنسبت کهڙيون لباڙون ٿو هڻي؛
جٿن مبادا جيڪڏهن اسانجو لغڙ ڪاٽا ٿي وڃي ته پٽي
دفعي دشمن جو مٿو به سنڌس لٽ به سنڌيس. اس ۽
"ڪوئي لڏي هيٺ ڳري، ڇي آغ به پساري" واري ڪار
هوندي هئي. ڪٿان ڪو نسخو جهٽيو سين مس، ته انجي
پيروي ڪرڻ پنهنجو پهريون ڌرمي فرض ڪري ڄاڻبو هو!
ڪٿان ڪو ڏس مليو مس، ته مانجهي کي وڌيڪ تيز ڪرڻ
ڪارڻ نسخي ۾ هڪدم ڦير ڦار اچي ويندي هئي. اس پوءِ
ڏيلي جو دروازو ٿيندو هو بند، ۽ بازي جا چوڪر رڌجي
ويندا هئا نئين مصالحي ملائڻ ۾. مصالحو تيار، پوءِ جنجي
وڃبو هو ڌاڳي کي مانجهي لڳائڻ ۾. پر پڌي اهڙي جو
پوت بند، ڪنهن کي به لک ڪانه ڏبي هئي ته اڄ
کهڙو بارود تيار ڪري آيا آهيون ۽ اهو کهڙو ظلم
مچائيندو!! مانجهي جو راز ڪنهن سان ڪين سلبو هو؛

جانفشانيءَ ۾ ڏسجي ٿي ۽ رلڻ جي تمنا ۾ رکجي ٿي؛ مٿان ڪٿي قسمت کلي پوي!!! ڪوهنور سنيما جي ٻاهران پان واري جو دڪان هو- پرمانند جو دڪان. اهو ۽ ڪٿان ٿو وسري. انهي ڪشادي آرسي- جنهن ۾ پاڻ پنهنجي لات صاحبن کي چٽي طرح ڏسي سگهبو هو، جنهن مان ته نيڪ روشن ٿيندو هو، ته سائينجن کي سائينءَ ڪهڙو ملوڪ منهن ۽ قد بخشيو آهي!- وسرڻ ناممڪن آهي. تنهن کانسواءِ پرمانند وٽ ڳاڙهي ۽ پيلي هاٿيءَ، گولڊ فليڪ ۽ سلور مون ۽ ٻيا انيڪ پرڪارن جا جي سگريٽ پاڪيٽ هوندا هئا، تن ۾ اسانجي هروقت اک رهندي هئي. پاڪيٽن سان اڪر پوريءَ راند کبي هئي! چاء شوي ڪان وسري ويو هوندو ته ڪئن نه ائڪل ڪري هو پيلي هاٿي پاڪيٽن جي ڊٻي ۾ ٻيا اوچا پاڪيٽ لڪائي، مون سان اڪر پوريءَ جا داءُ لڳائيندو هو، ۽ آءٌ به چستي ڪري اهو ”اڪر“ اٿلائيندو هو سانس، جو سندس چپل ”پوري“ بولائيون ڪائيندي ڪافور ٿي ويندي هئي ۽ اها لکن جي ملڪيت تڪ سان منهنجي پلاند ۾ سمائجي ويندي هئي!! هو هاڻ پل ڪولاٻا ۾ شيوڪ اسٽور دوارا لکن جو واپار ڪري، پر ننڍپڻ جا ڪٽيل هارايل ”لک“ هو ناحق ٿو پلجي!!!

اسانجون مشغوليون ۽ منداٿيون هيون. رت پسنت ۾ لغڙ چاڙهبا هئا. پهريان ته ڪشادي اسپتال واري رستي تي آرٽيپ ٿيندو هو، پر جڏهن دل ڀڃبي ويندي هئي،

وٽن اهڙو مان هو، جهڙو فوجي پلٽڻ کي جهنڊي لاءِ رهي
ٿو. تنهن کانسواءِ ڏور ۾ جيتري گهٽ دشمن کي ملي
اوتري بهتر؛ ڇو ته ان مان دشمن کي ڪم آيل بارود
جي جزن جي کل پئجي ويندي. اهو نيڪ نه هو؛
دشمن جيترو اسانجي پڄڻ کان محروم رهي اوترو بهتر.
سڀ لٿو، چئاليهي ختم؛ ڇوڪرن جا ٽولا ٽولا پنهنجي وطن
ورن؛ ۽ وري ايندڙ آرتوار جا پهه پچائڻ ۾ مصروف ٿي وڃن.
انهن چئاليهن ۾ ڪهڙو نه لطف هو!! انهن پيو پاسجي
چڻ هاڻ جيوت مان مزو نڪري ويو آهي!!!

انهيءَ زماني ۾ بي ماجرا هوندي هئي پاڪيٽن راند
ڪرڻ جي. اڪر پورهيءَ داءَ لاءِ جيتوڻيڪ پئسا، پاپون،
ڏوڏا، وغيره ڪم اچي ٿي سگهيا، پر هر ڪنهن کي
خرچي ملندي هئي ٿوري، سو سيڪو پئسي جي راند
کان اَلبت ڪڙ ڪائيندو هو. باقي سگريٽن جا پاڪيٽ
هوندا هئا مفت جا، ليٽا هئا الله جي پٽ مان، سو انهن
سان راند ڪرڻ لاءِ هر ڪو خواهان هو. پر ٻه پاڪيٽ
هر هنڌ ۽ هر وقت نه حاضر ڪين هوندا هئا، جو ڪٽي
وٺجن! سگريٽن جو واهپو پان وارن وٽ گهڻو ٿئي ٿو.
تنهنڪري پانپڇند سان دوستي گنڍڻ ضروري هئي.
اَڪثر ڪري پاڪيٽن جي لالچ لئي پان جي هير ٿي
ويئي. تنهن کانسواءِ، پاڪيٽ سنيمائن ۾ ۽ انهن جي
نزديڪ ايراضين ۾ جام هوندا هئا. پر اهي تڏهن حاصل
ڪري سگهبا هئا، جڏهن سوير اُسر جو، رستن جي

اُنجي مخفي رهڻ جي اهڙي ڪوشش ورتي هئي،
جيتري اڄ روس ٽـو وٺي اٽم بم جي ڳاهڻ ۾! جنگ
جي ميدان ۾ هرڪو پنهنجي جاءِ وٺي ويندو هو. ڪو
ڏاڍي جي وڙهي جي چارج ۾، ڪو ٻل ڏيڻ لاءِ، ڪي
آيارڻ لاءِ، ته ڪي وري ڪاٽا تيل لغڙن جهلڻ لاءِ؛ باقي
پاڙي جو لغڙ - باز، همٿ ۾ لغڙ جي تند جهليو، مجاز ۽
فلڪ سان دشمن کي نهوڙڻ لاءِ هميشه تيار هوندو هو.
پس لغڙ ڏرلي چڙهي ته هر ڪنهن جو ڌيان آسمان ۾ وڃي
کپندو هو. لغڙ - باز آسماني بازن جيان پيا نظر ڦيرائيندا
هئا ته اڄ ڪنهن کي لقمو بڻائجي. لغڙ - باز، ڳراهڪ
ڌيان ۾ آڻي، هڪ ٻئي سان ياراڻي ڳنڍڻ لاءِ پنهنجا لغڙ
هڪ ٻئي جي ويجهو آڻيندا هئا، ۽ موقعي ملندي،
پيچ وجهندا هئا. پيچ پيو، پوءِ ڏسو جوانن جي لڙائي!
هيٺيون پير تي، مٿيون ڪپڻ تي. پـلا هـر ڪنهن کي
پنهنجي مانجهي تي فخر، سو وجهه ملندي هڪ وار
سان دشمن کي ليٽائڻ جي ڪوشش ڪبي هئي. اڳلو
اٿين ئي مانو ڏسڻ کان پڇڻ جي ڪوشش ڪندو هو؛
پر جڏهن مهل اٽم بم تو اچي ڪڙڪي، تنهن ويل پڇڻ
جي وات بند ٿيو وڃي! هڪ ٽڪيءَ سان لغڙ ڪاٽـا!!
بس، پوءِ پيچ پچان شروع - هرڪو ڪاٽا تيل لغڙ ۽ ڏور
جهلڻ جي ڏانهه ۾. لغڙ اڏائيندڙ ۽ سندن ساٿي هميشه
اها ڪوشش ڪندا هئا ته جيڪڏهن سندن لغڙ ڪاٽا
به ڪري ٿئي، ته اهو دشمن جي ور نه چڙهي. لغڙ جو

سندس راضپي سان ٿيندي هئي ۽ عاقبت ۾ سندس
اعلان سان ٿيندي هئي. ٻـر ٻاڙي ۾ ٻڌي واهه جي
هوندي هئي. ٻرسات جي مند ۾ بادامن ۽ زيتونن هٿ
ڪرڻ، ۽ گرميءَ ۾ ڏاڙهون ۽ انجير ٻن جهڙڻ، ٺوڙي هوائءَ
۽ ٻين شغلن ۾ ٻيا جوکائتين جان- فشانين ۾ اسان ۾ اهو
ايڪو هو، جو جيڪر اسان ۾ هيئنر موجود هجي ته هوند
هيئن ڇڙ ڇڙ گاڏڙا ٿي ڪين ٻيا پئڪون ها.

اها آزاد- جيون جا ڏينڌري چڪي، تنهن لاءِ دل
هر وقت تڙفي ٿي. جيتوڻيڪ هاڻ اسانجي دنيا وڌيڪ
ڪشادي ٿي آهي ۽ اسانجي ڄاڻ پڻ وڌي آهي، ته
ٻه هن دنيا ۾ اها خوشي ڪانهي، اها موج مستي ڪانهي—
دنيا جي زنجيرن ۾ جڪڙ غلام ٻڌجي چڪا آهيون ۽ ٻجري
جي ٻکي موافق چاهيون ٿا ته انهيءَ آزاد ٻالپڻ جي باغ
جو هڪ دفعو، خيال ۾ ٿي، ڪري سير ڪريون، ته من
دل ڪجهه ٺهي.

صفائيءَ کان اڳ، اُني حاضر ٿي وڃجي. انهيءَ ڪري ٻاڙي
جا سڀ ڇوڪر سوير صبح جو نڪرندا هئاسين پاڪيٽ
ميڙڻ. پوءِ ڪتان جا ڪٽي نڪري ويندا هئاسين، ۽
پر پون خالي پاڪيٽن جون ڍوٺي ايندا هئاسين — ڪي
پيلا، ڪي ڳاڙها، ڪي نيرا؛ مٿن ڀانت جا چٽ ۽
تصويرون چٽيل هونديون هيون. ڪي پاڪيٽ عام جام
قسم جا هوندا هئا ۽ ڪي وري خاص نموني جا ۽ ڇڊا. ڪو
ڇوڪر ڪو نئون نمونو لهي ايندو هو ته ٻاڙي جي
پنچائت مڙندي هئي، ۽ صراف ڪٿ ڪندا هئا ته هن
نئين لعل جو ڪيترو ملهه رکجي. گهڻو ڪري راند ٻنڇارن
ڪانپوءِ ڪبي هئي. لک هارائبا هئا، لک کٽبا هئا، ۽
ڪوٽ پوڻ کان اڳ پيا لک آٽي ليٽائبا هئا. انهن پاڪيٽن
گڏ ڪرڻ ۾ جيڪا اورچائي ۽ جفاڪشي ڪبي هئي،
سا هاڻي پنهنجي ڪرت ۾ هوند ڪجي ته ڪنهن جي
ڪاڻ سهڻ جي ضرورت ئي نه پوي!! پاڪيٽن ڪانسواءِ
ماچيسن جا نمونا ميڙڻ جو به انهن ڏينهن خاص شوق
هوندو هو. گولين راند ۽ ٻئٽ ٻال به چڱي واهپي ۾ هئا.

پر ننڍي هوندي جي دنيا ۾ ٻئه صلح سانت هوندو
هو، ائين سمجهڻ ٻڻ غلطي ٿيندي. جهيڙي بنا جڳ دنيا
جو جياپو ناممڪن آهي. جهيڙي لاءِ نه فقط داداگيرن
جي گهرج رهي ٿي، پر جهيڙن مصلحن جي پڻ. اسانجي
ٻاڙي جو داداگير هو پرڇو — قد ٻت جو ڄاڻو ۽ مضبوط؛
ڪانئس هرڪو ڀيو نهندو هو. جهيڙي جي شروعات به

ڪري ان جو فڪر نه هو. منهنجا مائٽ رڳو نه سڪول
ڇڏران ڪري ويا. گهر جي ڳالهه ڪن ها، ته منهنجي
ڪچڙي دماغ ۾ اهڙا ڳالهه ڪي قدر ضرور وهي ها ته
آخر ڪنهن ڏهر ۾ ٿي وڃي رهيو هوس، پوءِ پڙهائي کي
پنهنجو ڪرڻ نه ٿو منهنجي وس ۾؛ ۽ آءٌ اوڏانهن وڃڻ
ڪان اصل ڪين ڪيپايان ها. پر هن سڪول جي
ٽات پڇر منهنجو هنياءُ ڪاٽي ڇڏيو. آلاڻي مائٽن ڪهڙي
اوڙاهه ۾ ٿي اڇليم! سو هاڻي سڪول وڃڻ جو مهورت
مقرر ٿيو ته مون پڻ اندر ۾ هڪ اي فيصلو ڪري ڇڏيو.
مائٽ ڀل ماري وجهنم، پر آءٌ سڪول پنهنجي نه ويندس.
مائٽن کي سڃاڻندو هوس، تن جي مار ۾ راضي هوس؛
پر هو ماستر، جنهن جو مونسان ڪو به واسطو ڪين هو،
سو سڪول ۾ ڪهڙو ويل وهائيندو يا قهر ڪندو، تنهن
جي ڊپ مونکي بنهه بي حال ڪري وڌو!! انهيءَ ڏينهن
آءٌ اڌ ويل رهيس. سڀ اچرج ۾ پئجي ويا. آءٌ سنو يار،
سندن نظر ۾ ڪري پيس. ڏاڍو رڳو ڀانئون ريبيانون؛ پر
آءٌ ٿول مال وٺي به، نابري واري ويٺس. نيٺ بابا اچي
تنهن خفي ٿي، ڏهلي آٺي بهارنانءِ ڏهر جي ٻاهرئين در
وٽ، ۽ آخر طور چيائين: "سڪول هلين ٿو، يا ڏيان ءِ
ڌڪو، ته ڌاڪڻ تان ڏهمائيون ڪائيندو وڃي هيٺ ڪرين."
مونکي به ڪنهن ڪٽيءَ، جو بنا جواب ويٺو رهيس.
بس، هارڻ حد ٿي چڪي. ٿوري تيلهي اچڻ تي ڳول
قيرا پائيندو، اچي هيٺ پيس. ايذاءُ چڱو آيو، پر هڏ ڳڏ

٢- آءٌ وڃان سڪول

هونءَ ته دنيا هڪ ڪشادو وديا-گهر آهي، جنهن مان جيڪي ڪير چاهي سو بنا ڪنهن فيءَ ڏيڻ جي پرائي سگهي ٿو، پوءِ هُو ٻڍو هجي چاهي ٻار. جهان ۾ اهڙو ته ڪجهه سکڻ لائق آهي، جو اُنجي پيٽي ئي ڪانهي؛ سمجهندي پل ته چوندا ساري ڄمار ڳري وڃي. انهيءَ ڪارڻ ئي ته چوڻي آهي: "جان جيئين تان سکه." پر انهيءَ دنيا جي منجهيل سٽ کي سلجهائڻ خاطر شروعاتي مڪتبي تعليم يا وديا حاصل ڪرڻ ضروري آهي. انهيءَ سبب ئي جيئن ٻار وهياتڙو ٿئي ٿو ته مائٽ ڪيس سڪول موڪلڻ جي آتروپلا ۾ رهن ٿا. ننڍين ٻار کي سڪول ۾ وهارڻ جي نوبت اچڻ تي، اَڪثر ريت، مونکي سڪول وڃڻ وقت پنهنجا ڪيتا اَچيو ياد پون.

لاڏلو ٿي نهنس، جو ڏاڏي پوٽو پهريون مان هوس. جڏهن سڪُول وڃڻ جو ذڪر نڪرندو هو ته آءٌ وڃي اَمر جي گود ۾ لڪندو هوس. پلا سڪول ڪهڙي بلا هو، تنهن کان ڪو واقف ڪرڻ جي ڪوشش ئي ڪين پيو ڪري؛ فقط روز بروز سر گرم زور هو مونکي سڪول موڪلڻ تي! گهر کان سواءِ ٻي جاءِ کان مان بلڪل اَڻ واقف هوس — پوءِ اهو منهنجو گهر هجي يا منهنجي مائٽن جو گهر، پاسي وارو نانڪ-گهر هجي يا رستي جي ڪنڊ وارو يتيم-گهر، پر گهر ته هو نه، تنهن

سندن قد ٻٽ هو، ڇا سندن حشمت!! برابر ٻاڙهڻ جو اصول "ماستر جي مار، ٻار جي سنوار" هو، جنهن کري ڇماهون ۽ ڇها وقتي سهٽا پيا ۽ ٻر اها ديوناگري هندي، جا فقط ٽئين درجي ۾ پيٽ پيئي، سا اُچا سوڏو کين وسري آهي. هيءَ جو هاڻي هل هنگامو مچيو ويو آهي ته هندي راشٽر ڀاشا دوارا ترت هر طبقي ۾ پڙهائيءَ جو ڪم چالو ٿيندو، تنهن مون ۾ ته ڪا ٻه ڦتڙي نه وڌي آهي، ڇو ته اڳيان سبق اُچا ياد اٿم. ٻر ٻيلي جي ماستر مار ڏيندا هئا ته ڀانيندا ٻه ايتروني هئا. "ڏيڇي ڏانڻ وانگر، ڀائڇي هوڻن جيان،" وارو قصو لڳو پيو هوندو هو. هوءَ ٽيڪمل ۽ مولچند، اُڄڪر جيڏا هيڊ ماستر، فقط اوڙي اُچڻ جو پهه ڪندا هئا ته ساهه مٺ ۾ اچي ويندو هو؛ ٻر وري جنهن ويل پرسن ٿي گراهڪڙي ڀانيندا ۽ شاباس ڏيندا هئا، ته ٻود ۾ ٻڙ جي وڃبو هو. ٻر هوءَ جو سپروائيزر صاحب هوندو هو– سرگواسي ڀهلاجراءِ واسواڻي– سو ته حيلي ڀهاني پيو ياد ايندو آهي. سنهڙو سنتوشي، سادگيءَ جو پتلو، سندس ڏڪندي منهن ۽ سڌي جسم مان سچائي ۽ پيار هميشه پيو چلڪندو هو. سندس چنچر وارا ڀاشڻ هاڻ به دل تي ڪَڏهن ڪَڏهن تري ايندا آهن. مهاتما گانڌيءَ جي جنم- ڏينهن تي کين اسانکي هوءَ نول جا پڙا ڏيندو هو، جن تي اهڙو ته هري ويا سين، جو انگريزي سڪول مان انهيءَ ڏينهن ڦٽي ٻه، سال ٻه پيو ٻه وارو کيوسين؛ ٻر

پڙهڻ ۽ اُميءَ جي وچ ۾ ڀوڳ ڪري، بابي کي ڪجهه ترس پيو. انهيءَ ڏينهن ته ٻلا ٽري ويئي. پر پوءِ سوچڻ سان انهيءَ فيصلي تي پهتس ته جي وڌيڪ گس گسان ڪبي، ته خير نه رهندو. انهيءَ ڪري ٻئي ڏينهن ٻپ ۾ ٻڌل، پيءُ سان گڏجي سڪول ويس. اُن کان پوءِ جيڪي ٿي گذريو آهي تنهن لاءِ ڏاڍيءَ جا شڪرانا ٿو مڃان، جو اها سمجهه ڏنائيم جو سڪول وڃڻ ٻاسيم، نه ته ڪاٻاڙيل نينگرن جيان اڄ به پيو ٻي فائدو شهر جون گهٽيون ڪڇان ها، ۽ هر ڪنهن جي ڦٽ لعنت جهليان ها، هوند مانيءَ ٻيو به نصيب نه ٿئيم ها. نه رڳو ايترو، پر سڪول ۾ جيڪا موج لڳي پيئي هئي، سا اڄ به پيئي چڪي نه وري مدي کان پڙهڻ شروع ڪري، ته دوباره چش اچيئي.

مان پڙهندو هوس ٻرنس روڊ ڪراچيءَ جي تيرٿداس چانڊومل سڪول ۾. ڪلاس ڪشادا، ۽ ايوان ايڏا جو ڏني دل پيئي خوش ٿئي. سڪول جي حاطي ۾ گهڙڻ سان ٻنهي پاسي خوشبودار گلن جا ٻارا، سهڻن وڻن جي چوڪنڊن ۾ بيٺل، ڪلي ڪيڪاريندا هئا. اسين ٻارڙا رنگ برنگي گلن ۽ ميون تي ٻنهه موهت ٿي ويندا هئاسين، ۽ وڃهه ملندي گل ۽ ميوا پٽي، اُندر جي ترپتي پوري ڪندا هئاسين. سڪول جا ماستر وري ڪهڙا! ٽڪمل، چندنمل ۽ سانورو نينگڙو مورندمل، بلندراءِ ۽ مولچند هيترن سالن گذرڻ تي به ڪين ٿا وسرن! ڇا

ويا آهن - ٻنن جا ڳل ڦل ناھڻ ۾ ئي مغز ٿو وڃي؛ باقي فرصت رھي ٿي کھڙي ٿي، جنھن ۾ جسم جو اوسر
رکجي!! اسانجي ڏينھن ۾ شرچي ۽ ٿوري ھوندي ھئي، ھينئر ٻار کي آنو ڏي، ته ھکدم موڙو ڏيئي، منھن
کڻي ورائيندو؛ پر اسانکي ٽکو ملندو ھو، ته ڳد ڳد ٿيندا ھئاسين، ۽ جي آنو نصيب ٿيندو ھو، ته ڪڏھون
ھٽندا ھئاسين - ڄڻ قارون جو خزانو ھٿ چڙھيو ھوسين!! ان ڏينھن ۾ سستايون به ھيون، ۽ دل به ھر ڪنھن شيءِ
تي ڪين سرڪندي ھئي. ٻئي، چوري جو لڏون، ۽ ٻئي جي دال يا ڳجھ ولي، ڏوني مزو ماڻيو ھو.
ھينئر ته اڳھن جو رڻ ٻري ويو آھي؛ ٻيو ٻارن جو ٻـ من وڌي ويو آھي. پڙھندا سنڌي سڪول ۾، سڌون
ڪندا مٽرڪ وارن شاگردن جي شوقن وڻڻ جون!! وري ڪيتائي اھڙا، جو جيسين گھربل شيءِ نه ڏين، تيسين
منھن منھن تي چڙھيو پيو ھوندو؛ ٻه سرچندائي ڪين. اسين به وقت تي رسندا ھئاسين، پر سمجھائڻ يا چٽ
ڪرڻ تي، مڙي ويندا ھئاسين. اسانجي وقت ۾ رواج ھو ماسترن کي ڪئلينڊر ڏيئي، راضي ڪرڻ جو. ناتال
واري وقت ۾ گھر ۾ ڪئلينڊرن لاءِ نس پس ٻاڪر ڪٽو مچي ويندو ھو. ويچارا مائٽ ھتان ھتان ھٿي ڪئلينڊر
ھٿ ڪري ايندا ھئا - ٻوءِ لڳندي ھئي ٻارن ۾ چڪري ته "سڀ ۾ سٺو ڪئلينڊر مان ماستر کي ڏيان!" ماستر به
ملڻ ڪئلينڊر موجب شاگردن کي گھرندا ھئا!! خبر

پهلاجراءَ ۾ ڀيا سائين اهڙا ته ڀاڄهارا هوندا هئا، جو خبر به هوندي هئين ته اسين سڪول جا امتحان پاس ڪري ويا هئاسين، ته به اسانکي نراس نه ڪندا هئا. پوءِ ته ايڏا وڏا ٿي وياسين، جو لائين ٽول وڻڻ تي لڄ اچڻ لڳي، جنهن ڪري وڃڻ ڇڏي ڏنوسين.

سنڌي سڪول ۾ هڪڙو پاڙهڻ تي زور، ٻيو راندين تي زور هوندو هو. پر پهلي پڙهڻ ۾ واهه جو مزو ايندو هو! سبق ڪهڙا نه سکيادائڪ ۽ سولا، جو اسانجو ڪچڙو دماغ به پرکي ويندو هو ته جيڪي منجهن ڄاڻايل هو، سو سراسري سچ هو. هينئر وانگر نه، سبق ڏکيا ۽ فقط خابرون، وڻن حقيقتون ڏوسيندا!! ود يارٿين جو وت گهٽو جو اهڙا سبق سمجهي سگهن!!! هڪڙا اکر ڦوڙاٽ، ٻيون ڳالهيون ڳاٿي پڳيون ۽ ويچارا پار طوطي وانگر سڀ برزبان ڪيو امتحان پيا پاس ڪن، باقي سندن دماغ پورا ٿي پورا. سڪول جو حاطو هوندو هو ڪشادو، سو مقرر وقت، يا موڪل ملندي، لڳي ويندا هئاسين راندين ۾. ونجهه-وٽيءَ، منڊڪ منڊ، لڪ ڇپ، ٽوڙي ٻئٽ بال ته هميشه ٿي پيا کيڏبا هئا. ڊڪ ڊوڙ ۽ هر قسم جي ورزش تي اختياريءَ وارن جو خاص ڌيان هوندو هو. ماستر صاحبن جو پڻ انهيءَ ٿي اصول ۾ اعتقاد تي ڏنو ته "سالم جسم ۾ ٿي سالم دماغ گهر ڪري سگهندو." پر هاڻي ته قصو ٿي اور ٿي ويو آهي. بدن جي پالڻ پوشڻ ٿي اڄڪاله ڌيان ڏني ڪير ٿو!! ٻيائي ڪم وڏي

ڏندن سان چپڙجن!! واہ جو سائين هو. هيئر تہ اُنهن
ڳالهين تي خير ٿو ڏيان ڏيڻ ۾ اچي!!!

انگريزي ٽئين درجي ۾ مان اچي سرڪاري سڪول ۾ داخل ٿيس. اين-جي-هاءِ سڪول ۾ پڙهڻ کان پوءِ زور هو صحت ۽ صفائيءَ تي. پر اُنهن مڙني ڳالهين کان وڌيڪ ڌيان ڏنو ويندو هو انتظام تي. سڪول شروع ٿيڻ تي ڪلاس جا سڀ شاگرد قطار ۾ بيهندا هئا. قطار اهڙي سڌي، جو فوجي سپاهي اسانجو سلام وراڻيندو ڏسي هوند رشڪ ڪائين! ڪنهن جي ڇا مجال جو قطار ۾ نہ اچي بيهي، يا قطار جي سڌائيءَ ۾ ونگهہ وجهي؛ سڌو چاليهہ منٽ دهر سان پوئيءَ جي سزا جو حڪم نڪري ويندو هو. ريلواڻي ماجسٽر کي بہ ڏوهيءَ کي ڪنهن خصيص معمولي غلطيءَ يا خطا خاطر سزا ڏيڻ ۾ ڪجهہ ويرم لڳي ٿي؛ هت تہ ملٽري حڪم لڳا پيا هئا. نہ رڳو قطار ۾ سڌو بيهڻو هو، پر ڪلاس ۾ پهچڻ تائين انتظام قائم رکڻو هو. کڙو بہ ٽسيمگ قاعدي جي پيڪڙي ڪري نٽي سگهيو. ڪاليج جي پرنسپال جي پٽ موٽيءَ فقط سائنس هال ۾ وينندي قطار ۾ ڳالهايو هو تہ ماسٽر روچيرام هڪدم سندس ٽڪ مان ڦر لاهڻ ۾ ويرم ڪانہ وڌي. ساڳيءَ ريت مئٽرڪ جي هڪ ڪلاس جي مانيٽر وڏ ماٺيهائيءَ وچان ٽوري ٽي ٽڻ مڻ ڪئي تہ سڌو هيڊ ماسٽر وٽ اماڻيو ويو. پهرين تہ ڳرائي رکي هليو، پر جنهن ويل صاحب جي دروازي

زاهي ته هو هيڏا ڪئلينڊر ڪيڏانهن ڪندا هئا، پر هر سال اهو لقاءُ ڏسي دل ۾ پيو چئبو هو ته وڏي هوندي هوند ماستر ٿجي! پيو نه ته ڪئلينڊر ته سال بسال پيا ملندا نه!!

سنڌي چوٿون پاس ڪري آياسين هاءِ سڪول ۾. سرڪاري سڪول ۾ ته جاءِ ڪانه ملي، جو داخلا لاءِ درخواست ڏير سان ڪئيسين. تنهن ڪري ماڊل هاءِ سڪول ۾ وڃي ويٺاسين. اتي هيڊ ماستر هوندو هو ماستر گلاب راءِ. ڏاڍو ڪرڙو ۽ سخت هوندو هو. هو قاعدي جو ڪوڏيو هو ۽ شاگردن جي لکڻ تي خاص ڌيان ڏيندو هو. وديارٿين ۾ صحت ۽ صفائيءَ لاءِ چاهه پيدا ڪرڻ خاطر هن خاص انعام آڇيا. هر مهيني هر ڪلاس جي پهرئين نمبر آئي اڄري، هميشه حاضر ۽ وقت تي ايندڙ شاگرد کي هو خرچي ڏيندو هو. گلاب راءِ ماستر خاص ڌيان ڏيندو هو ننهن جي صفائيءَ تي. انهيءَ لاءِ هو پاڻ خود شاگردن جا ننهن جاچيندو هو ته وڏا نه ڪين تي ويا آهن، منجهن مٽي ته ڪين ڀرجي وئي آهي؛ شاگرد ڪونه وانگيان ننهن کي ڏندن سان ڪترين ته ڪين ٿا!! هن جي "اندر ٽڙ ٻڙ ڏکي، ٻاهر چڪي مکي" سان ٻڌيءَ ڪين پوندي هئي. چوندو هو ته سلڪ جي قميص ۽ سرهاڻ واري تيل جو سُود ڇا، جي وار پيا چيڳاٽا رلن ۽ ننهن ۾ مٽيءَ جا مڻ سٿيا پيا هجن، جي پيا

اسانجي ڏينهن ۾ سڪول ۾ کيل تماشو چڱو ٿيندو
هو. هر پنجين سال هڪ ٻيو آهڙو شغل ڏسبو هو.
اِئين ناهي ته انهيءَ وقت ماڻهن کي اهڙين ڳالهين جو
شوق ڪونه هو، يا شاگردن ۾ سوجهرو نه هو، يا
سيکاريندڙن جي ڪا کمي هئي، پر انهيءَ ڪارڻ نه
هر ڳالهه ويل ۽ وهيءَ انوسار ٿيڻ گهرجي. سڪول ۾
پڙهڻ ۽ ڪڙهڻ وڌيڪ ڌيان لهڻو؛ ناچ ۽ نغري جي
خاص نڪڙي ضرورت ڪانه هئي. هينئر ته قصو اُنهه
بدلجي ويو آهي - جو سڪول کيل تماشي تي خاص
ڌيان ننو ڏني سو ٻسو ۽ کهنو (جهونو) ڪري ليکيو
ٿو وڃي؛ ۽ جيڪڏهن سڪول ڏيکاءَ ۽ شغل پنيان ٿا
ڊوڙن، ته ودياٿين جو ڌيان پڙهڻ تان اُٿليو وڃي ٿو؛
نتيجو کهڙو ٿو نڪي سو نه ڪنهن کان ڳجهو ڪونهي.
منهنجي ڏينهن ۾ هڪ دفعو جلسو ٿيو، جڏهن مان پنجين
درجي ۾ هوس. سڪول جي کشادي کمپائونڊ (احاطي)
۾ منڊپ اڏيو ويو. ڪراچيءَ جا مڙئي معزز ماڻهو، ۽
شاگردن جا مائٽ خاص طور نيندڙيا ويا هئا. چڱي خلق
اچي مڙي. ڪراچيءَ جو وڏو جج وقت جو سڀاپتي هو.
سارو جشن اهڙي شانتي - پريل وايومنڊل ۾ ٿي گذريو
جو دل پئي ٻهار ٻهار ٿئي. پروگرام چڱو وڏو هو -
انگريزي ناٽڪ، سنڌي، گجراتي ۽ مرهٽي چهچٽا، ۽
ٻيو به گهڻو ڪجهه ڪيو ويو، پر ڪنهن به هڙٻلو ڪين
مچايو، نڪي ڪي ڪنهن قسم جو وگهن وڌو.

وٽ ڀيٽيو، نه مڙس ٿڌو ٿي ويو. پگهر نينديون ڪري وهڻ لڳس ۽ لاچار معافي وٺي جند ڇڏايائين! اسان جو هيڊ ماستر هوندو هو سيٺ ليلارام پوجواڻي. قد جو سو ڇوٽو هو، پر جنهن وقت نيت جو سنهو اکڙ ڪٽي واندن مان لنگهندو هو، ته ڌرڻ ڌڪي ويندي هئي. شل نه ڪو ڪاغذ يا ٻي ڪا شيءِ پٽ تي پيل اک تي چڙهيس، پوءِ خير نه هو. سڪول انهيءَ ڪارڻ صفائيءَ سبب پيو ٻهڪندو هو، جنهن ڪري پڙهڻ لاءِ پنهنجو پاڻ دل پيئي اُڇلندي هئي. سرڪاري سڪول ۾ راندين جو شوق ڏاڍو هوندو هو. ڪرڪيٽ، فوٽ بال ۽ هاڪي هميشه پيئي کيڏبي هئي. راندين ۾ اُتساهه وڌائڻ خاطر چٽاڀيٽيون ڪيون وينديون هيون ۽ خود ماستر پڻ ان ۾ چڱو خاصو ڀرو وٺندا هئا. ماستر چندرام ٻڌراڻي، ڌرمداس واڌواڻي، روچيرام سڌاڻي ۽ ٻروچا ته راندين جا خاص ڪوچ يا هئا؛ تن ۾ ٻروچا ماستر ته راندين تي بنه فدا هو- ڇوڪرن کي سڀني راند لاءِ ايترا ته انعام ڏيندو هو، جو سندس پگهار جو چڱو حصو ته انهين گهلجي ويندو هو!!

انهيءَ ڪانسواءِ وقت بوقت شاگردن جي صحت جي چڪاس ڪئي ويندي هئي ۽ مائٽن کي حالتن کان واقف ڪيو ويندو هو. ”جيءُ خوش، جهان خوش، انهين چون تا“ جي اصول ۾ اختياريءَ وارن جو ويساهه هوندو هو، جنهن ڪري هو ودياٿين جي صحت جي ايتري اون رکندا هئا.

٣- مان ٿيس مانيٽر

سڪول واريءَ وهيءَ ۾ سڀاويڪ طرح دل ٿيندي آهي ته مان جيڪر ماستر، يا نه، ته مانيٽر ته ضرور ٿيان. پر پڙهندي ته ڪوبه پاڙهيندڙ ٿي نٿو سگهي، تنهنڪري دل جي اُڌام مانيٽر جي عهدي تائين محدود ٿي رهي. مان جڏهن سڪول وڃڻ سکيس، تڏهن الائجي ڇو مونکي مانيٽر ٿيڻ جي هرکه هلاڪ ئي ڪين ڪيو. مان هوندو هوس ماٺيڙو ٺينگر؛ قد جو ڇوٽو، سڀاءَ جو سنهو، طبيعت جو البت ڏڍڙو؛ ڪلاس ۾ به هڪ ڳونگي ڪنڊ وٺي وڃي ويهندو هوس. ڳالهائڻ ۽ دوستيءَ جو رستو به خاص ڪنهن سان ڪين هوندو هوم، نه ڪنهن جي هنٽيءَ ۾ نه ڪنهن جي ڪنٽيءَ ۾. اُنهيءَ ڪري ئي مانيٽر ٿيڻ جي چاهنا مون ۾ اصل اُٿي ڪانه ٿي. دماغ جو چست بيشڪ هوس، جو ڪهڙو به اوکو حساب ملندو هوم ته جهٽ ڪري ويندو هوس؛ ڪابه ڳالهه ٿيندي هئي ته جهٽ تاڙي ويندو هوس ته اڳلو ڪٿان ٿو اچي؛ پر چالاڪي خبر ڪا هيم، جو دماغي چستيءَ جو پورو فائدو وٺي سگهان! ٻين جو ايڏو ڊپ ۽ ڊر ٿيندو هوم جو ڪلاس ۾ ڪو ڏاڍو ماڻهو اچي ڪو سوال پڇندو هو ته مٺيون منجهي ويندو هون هيم!! ماستر اُنهيءَ تي حيران ٿيندا هئا ته آخر مون سان هيءَ ڪهڙي ويٿن هئي!!! هونءَ هر ڳالهه ۾ پهريون نمبر اُتر ڏيندڙ، پاهرين جي

هاڻ ته حالتون اُٿر ٿي ويون آهن. ڏوڙ ڌمسان ڪانسواءِ تماشي جو مزو ڪهڙو!!

اَڄ ڪالهه فهميدگي ۽ فضيلت کي ڪير ٿو پڇي!!! اَسانجي پڙهائيءَ ۽ چالو زماني جي سکيا ۾ زمين آسمان جو ڦيرو اَچي چڪو آهي. اَڳي اِنعام آڇيا هئا پڙهڻ، راند روند، ساڃهه ۽ سلڇڻائيءَ لاءِ؛ هاڻ اِنعام آڇجن ٿا نٽ ۽ ناٽڪي هوشياريءَ خاطر! اَڳي زور هو اِخلاق تي، هاڻ زور آهي ٻاهرئين ٺٽ ۽ ٺاهه تي!!

هر زماني کي پنهنجي رونق آهي. اَسان جيڪي ماڻيو سو اَسانجي وڏن جي وقت کان علحدو هو، ۽ هاڻوڪي طرز کان چڱو نيارو — پر سڪولي جيون جو مزو ٻنهي هنڌ ماڻڻ مشڪل آهي.

۽ حياتي اسانجي دماغ جي دائري کان ٻاهر هئي، تنهنڪري اوڏي مهل ته مات ڪري ويهي رهيس، پر جيئن ئي ڪلاس پورو ٿيو ته وڃي ماستر صاحب کي حقيقت کان پوريءَ ريت واقف ڪيم ۽ سوين سان ٿيندڙ نسوري ناحق خلاف دليلبازي ڪيم. پر ان ته ماستر مڃي ئي نه پيو، پوءِ آخر انهيءَ ڳالهه تي آياسين ته جيڪي ڪم هن ڏنيون ماستر ٿي سيکاريا، سي ٻاڙهڻ لاءِ مقرر وقت تي آءٌ مانيٽر، باقي ٻين وقتن تي سويو مانيٽر. ماستر صاحب کي به ناراض نٿي ڪرڻ چاهيم، آءٌ رزق موٽائڻ تي به دل ڪانه ٿي ٿيم، نڪي ڪي سوين سان اڻبڻت ڪري سنگت ڦٽائڻ جي مرضي هيم؛ تنهنڪري مانيٽريءَ بابت ماستر صاحب جو ڳالهه سويڪار ڪيم، هاڻي مان ٽيس مانيٽر.

پس هڪ دفعو مانيٽر بڻيس ته پوءِ اهو عهدو منهنجي هٿن کان ڇڏائجي ڇو ٿو سگهي! چوٿين درجي ۾ اڌ مانيٽر هوس، پنجين ۾ اچڻ سان حاڪم حقدار بڻيس، پوءِ ڇا ڪنهنجي مجال جو مونڏي اک ڪڍي نهاري سگهي!! مون جيڪا بادشاهي ماڻي سا ڪنهن ڇڏي کي نصيب ٿيندي. ڇا منهنجي فلڪ ۽ شان هو! ڇا مان، ڇا طومان!! ڪلاس ۾، ماستر جي غيرحاضريءَ ۾، منهنجي اڳامڪاريءَ ۾ ٻڪڪو ڪڍڻ جي ڪنهن کي به جرئت نه ٿيندي هئي. شاگردن تي ايڏو ته منهنجو رعب هو! ڪنهن ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪئي سهين، پوءِ اهڙي گستاخي

منهن تي ڇو لاجواب ٿي ٿي ويو! پر ڪنهن به منهنجي اِنهيءَ نقص سڌارڻ جي ڪوشش ڪانه ڪئي، جنهنڪري آءٌ اهڙي جو اهڙو رهجي ويس، تان جو اچي ڪراچيءَ جي سرڪاري اين-جي-هاءِ سڪول ۾ چوٿين درجي ۾ پهتس.

اِتي ڀاڳ ڀرايو. منهنجو ڪلاس ماستر چندن رام ڀنڌراڻي، جو هاڻي وقت بمبئيءَ جو ايجوڪيشنل انسپيڪٽر ٿي رهيو ۽ تازو بمبئي ماسترن جي ڪاليج جي پرنسيپال جي عهدي تان پينشن تي ويو، سو ولائت وڃي ڊگري حاصل ڪرڻ لاءِ اُسهيو ۽ سندس جاءِ تي هڪ مسلمان ماستر، مسٽر سيراءِ مقرر ٿي آيو. انهن ڏينهن ۾ اسانجي ڪلاس جو مانيٽر هو سوڀو. قد جو قداور، بدن جو ڀريل، سوڀو چڱيءَ هستيءَ وارو نينگر هو. الائجي ڇو نئين ماستر جي گهٽ ۾ اچي ويئو ته مان ڪلاس جو مانيٽر ٿيان. هڪ ڏينهن اوچتو مون ڏانهن آڱر جو اشارو ڪيائين ۽ آءٌ هڪدم اُٿي بيٺس. چيائين، "اڄ کان وٺي ڪلاس جو تون مانيٽر آهين." مان ته بنهه وائڙو ٿي ويس. سوڀو منهنجو دوست هو ۽ هو ٻهرئين درجي کان وٺي مانيٽر ٿي رهيو هو. منجهس مڙئي خوبيون هيون، ڪا به خامي نظر ڪانه ٿي آئي؛ هنڪري هيڏي بي مدابو تڏانئي مان مانيٽر ٿيان، اهڙي آڇ قبولڻ لاءِ آءٌ هرگز تيار نه هوس. پر "سائينءَ" کي منهن تي جواب ڏئي ڪير، ماستر سان منهن سامهون پوڻ جو اسانجي ڏينهن ۾ رواج اصل ڪين هو. اهڙي

هو ٻڌي چُڪو! ڪلاس ۾ قاعدي نه ڪنهن به حالت
۾ قائم رکڻي آهي؛ تنهن ڪري لاچار قدم کڻڻو پوندو
هو. موتيءَ ڳالهايو ناهي ۽ منهنجو ڪيس اُٿي بيهڻ جو
نادري حڪم نڪتو ناهي. پر موتيءَ کي عام رِيت
اُٿاري بيهارڻ مان به خاص ڪو تيل ڪين نڪرندو هو.
هو لڄ ۽ شرم جو ليڪو ڇڏڻ لتاڙي چڪو هو. اِنهيءَ
ڪري هن کي لاچار بينچ تي ڏکيو اُٿي بيهڻ جي
سيکت ڏني هئي. پر اسان جي ڏينهن جا ماستر گستاخي
ڪٿي ٿي برداشت ڪري سگهيا. هُن کي کهڙي پرواهه
هئي ته ڪير کهڙي ڏکمبر جو پٽ آهي؛ هو ڪنهن
جي نڪ مان وَر لاهيندي ويرم نه وجهندا هئا. موتيءَ
سان به اِئين ٿيو. هڪ ڏينهن مان چوڪرن کي قطار ۾
ڪلاس مان سائنس هال ڏي وٺي پئي ويس. موتي
قطار ۾ ڳالهائي به پيو ۽ قطار جي سڌائي به پيو ڀڃي.
سائنس هال ۾ پهچڻ سان مون موتيءَ کي اُٿي بيهڻ لاءِ
چيو. جڏهن ماستر روچيرام موتيءَ کي ڪلاس ۾ اُٿي
بيٺل ڏٺو ته مون کان پڇيائين، ۽ مون ڪيس حقيقت ٻڌائي.
مٿس گرم ٿي ويو. موتيءَ کي پاڻ وٽ سڏي به ٿڦڙون
ته اَلل حساب ٺهڪائي ڇڏيائينس، ۽ مٿان اها ڌمڪي
رکيائينس، جو ڪوئي وانگر پڇ ٽنگن ۾ لڪائي ماٺ
ڪري ويهي پڙهنديءَ جاءِ تي ويٺو ۽ وري قاعدي جي
ڀڃڪڙي ۽ انحرافي ڪرڻ کان "هان" ڪري ڇڏيائين.
ٻين کي ڌمالون ڪڍائڻ سولي ڳالهه آهي؛ پر مانيٽري

ڏٺي ڇو ٿي! هڪدم بينچ تي ڏکيو ٿي بيهڻ جو اعلان جاري ٿي ويندو هو. بينچ تي چڙهي بيهڻ نظر اچڻ انهيءَ زماني ۾ موت جي سزا مثل هو! صبح جو پرارٿنا ويل يا هڪ ڪلاس مان ٻئي ڪلاس ۾ وڃڻ وقت به نظارو ڏسڻ وٽان هوندو هو. ڪلاس جي قطار اهڙي سڌي سنئين نظر ايندي هئي جهڙي لوهه جي لٺ، ڇا ڪنهن جي مجال جو قطار ۾ ور وجهي يا شانتيءَ ميءَ وايو منڊل ۾ وگهن!! منهنجي همت ۽ ضابطي تي پيا مانيٽر وشڪ کائيندا هئا ۽ هرويل پيا ڪوشش ڪندا هئا ته هو به مون وانگيان نامور ٿين. پر انهيءَ لاءِ هنن اهڙا رستا اختيار ڪيا، جو ٻارڻ کي ٻين ۾ پيارو ڪرڻ بدران ٻارڻ کي ڪوڙو ڪري ڇڏيائون. هيڏي هڻ پڇاڙ ڪان پوءِ به جڏهن سوڀارا نه ٿيا، ته ساڙي پڄڪي ۾ پيا پچرندا هئا، حسد ۾ پيا ڪامندا هئا. يوسف ۽ ميٺو ته خاص ڪري مٿا هڻي بيٺا، پر سندن طرز ۽ تميز شاگردن کي اهڙو تنگ ڪري ماريو، جو لاچار هنن ماسترن وٽ سندن خلاف وڃي دانهون ڪيون. حسد ۽ جوش ٿي کين نيچو نوايو.

موتيءَ سان ته منهنجو ڪو ڇوت جو چندرما تي ڏنو. هو به منهنجو ڳوٺائي ۽ ڪي قدر مائٽ پڻ هو، پر منهنجي هن سان اصل ڪين پوندي هئي. موتيءَ کي ڳالهائڻ جي ڏاڍي عادت هوندي هئي. ڪيترا دفعا اشارا ڏنا هوندا مانس، چت ڪٿي هوندي مانس، پر

ٽوڪي ڪير ميندو ڇو؟" تنهنڪري ماستر صاحب کي
چيم تہ سزا ڏيڻ جو ڪم اوهان جو آهي ۽ نہ منهنجو؛
هروڀرو منهنجي چوڻ موجب هلڻ لاءِ اوهين ٿورو ئي
ٻڌل آهيو. ماستر صاحب پنهنجي سر ڀڳوان کي معاف
ڪري ٿي سگهيو، ڇاڪاڻ تہ ڀڳوان تمام فضيلت ڀريو
شاگرد هو ۽ هيءَ پهريون ئي ڀيرو هو جو ڪيس اهڙي
بيهاريو ويو هو. اهڙي بيهارڻ جي سيڪت ئي سندس
لاءِ ڪافي هئي. پر ماستر صاحب کي انهيءَ ڳالهہ اچي
منجهايو تہ جي ڀڳوان کي ائين ئي ڇڏي ڏيو تہ مانيٽر کي
دل ۾ ٿيندو تہ "مون اِي رعائي ڪري دوست خلاف ہ
دانهن ڏني، پر ماستر هنکي ڇڏي ڏنو، تہ پوءِ منهنجو
ملهہ ڪهڙو ٿيو." تنهن ڪري هنجي مرضي هئي تہ مان
چوان تہ "ڇڏي ڏيوس"، تہ پوءِ قصو سولو ٿي پوندو.
تنهن ڪري چيائين تہ "جيئن توهان چوندا تيئن ڪندس."
انهيءَ تي مون ٿي پهہ جواب ڏنو تہ "مان چوان تہ ڦاهيءَ
تي چاڙهيوس تہ اوهين ائين ڪندا؟" منهنجو چوڻ ۽
ڀڳوان جو اوچنگارون ڏيئي روئڻ؛ ڇوڪر جهل ئي نہ ڏني.
هوءَ تہ اڳہ ۾ ئي لڄ ۾ پئي ٻڏو؛ مٿان جو اسان جي ڪليءَ
پنهنجائپ ۾ اچي سزا جي سوال تي رد بدل ٿي، سا هن
جي سهڻ کان ٻاهر هئي. خير ماستر تہ قصو اتيئي ختم
ڪري ڪم چالو ڪيو، پر مون لاءِ تہ ماجرا اچي ڪڙڪي.
دل ۾ ڏاڍو ڏک ٿيم، پر ڪري ڪجهہ بہ نہ پيو سگهان.
ڪليو ڪلاڪ ڀڳوان کي پرچائي بہ نہ پيو سگهان. ڇوڪرا

۾ مٺو وڻندو آھي جڏھن پنھنجا دوست، دوستيءَ
جو فائدو وٺي، مستي ڪرڻ شروع ڪندا آھن. مانيٽري
سٺي ٽڏھن ڪمائي سگھبي جڏھن ٻي ر پائيءَ سان ھلبو،
جڏھن ”دوستيءَ“ ۽ ”نه دوستيءَ“ ۾ فرق نه رکبو.
انھيءَ ۾ ماستر جو ويساھ به قائم رھندو ۽ شاگرد به مانيٽر
کي عزت جي نظر سان ڏسندا. البت دوستن سان ڪي
قدر ڦٽائڻي به پوندي. ھڪ دفعي ڏاڍي تعدي ٿي.
پگوان منھنجو گھرو دوست ھوندو ھو. ھميشه مون سان
گڏ ساڳئي بينچ تي وھندو ھو. اسانجي ياراڻيءَ تي
ٻين کي رشڪ ٿيندو ھو. ھڪڙي ڏينھن ماستر جي
غير حاضريءَ ۾ مان شاگردن کي شانتي ڪرائڻ لاءِ بيٺو
ھوس. اَلائي پگوان جي کھڙي ڪل ٽڙي. پٺيان منھن
ورائي ڳالھائڻ لڳي ويو. چوڪرن ڏٺو، مون به قدم
کڻڻ ۾ ڪوتاھي ڪانه ڪئي. ماستر جو آيو ته پگوان کي
بيٺل ڏٺائين. پگوان، ماستر جو به لاڏلو ھو. ھن ڪيس
ڪا به سزا ڏيڻ نٿي چاھي. پنھنجو بوجو لاھي مون تي
ٿي وجھڻ چاھيائين. جڏھن مون ماستر صاحب کي
پگوان کي اُٿاري بيھارڻ جو ڪارڻ ٻڌايو ته ماستر صاحب
چوي ته ”تون ٻڌاءِ ته کھڙي سزا ڏيانس.“ منھنجي
من ۾ ماندائتو مچي ويو. دل چوي ”دوست ڪئن
ماريندا ين، دوستي ڪيئن ڦٽائيندا ين؛“ دماغ چوي ته
”سزا نه ڏيڻ جي اَنرت ۾ تون ڪيئن پائيوار ٿيندين؛
دوست کي ڇڏائيندين ته پوءِ ڪير تنھنجي ٻڌندو يا

سرمن، ويس وڳن، ۽ هار سينگار تي ضرور ڌيان ڏيندا
۽ ٻين جي اٺپاڻ تي ٽيڪا ٽپڻي ڪندا، پر ڪلاس جي
سڪل صورت تي نظر ڇو نٿي چڙهين! وڏا جي، واپرمندل
تي ٻي، گهڻو مدار آهي؛ پر اهو سمجهي ڪير!! پر جي
سرڪار ۽ سائينءَ پنهنجي "گهر" جي سينگار ۽ سنڀال
جي ڪا به اون ڪاڻ تي ڪئي نه، انهيءَ کي مان ڪهڙو
ٿي همت ڏيئي سگهيس! اهڙي دليلبازيءَ سان
منهنجي دل پرسن نه ٿي. دل ۾ آيم ته اهڙو ڪو تدارڪ
ڪجي جو پنهنجو ڪلاس ٻهڪي اٿي. اهي خيال آيم ته
جيڪڏهن ميز، ڪرسي، بورڊ ۽ ٻاهرئين دروازي کي
فقط تيل جو هٿ ٿي ڏجو ته جوانيءَ جو جلوو نڪري
نروار ٿيندو. صلاح سٺي ۽ سولي هئي، تنهنڪري ڏن
کي ڪيو ۽ تسلي ٿي. پٽيوالي کي به آنا ڏيئي،
ڪوپري جو تيل آڻايم، ۽ جڏهن سڪول ۾ هوءِ موءِ نڪتو ته
مان به دروازا بند ڪري جنجي ويس مڪ ڏيڻ کي.
ڪم ختم ڪري، جنهن مهل ڪلاس ڏي نظر ڪيم ته
رونق ئي علحدي لڳي پيئي هئي!! صبح سارو سڪول
۾ هل هلاچو شروع ٿي ويو. جيڪو اسانجي ڪلاس وٽان
پيو لنگهي سو ڪلاس جو نئون رنگ ڏسي هڪ پاسي
خوش به پيو ٿئي ته ٻئي طرف ايرڪا ۾ پيو سڙهي. ماستر
صاحب به هيءُ نئون رنگ ڏسي پرسن ٿيو. واري وٽيءَ
تي انسپيڪٽر صاحب اسانجي ڪلاس ۾ به آيو. الائجي
ڇا اسانجي ڪلاس ۾ وٽي ويس جو ڪپ ڪوڙي ويهي

چا چوندا! ڀڳوان ته مونسان دل سان رسي پيو، بس، پوءِ
ته "سوٽو موٽو سهرين، آيا ڀنڊو وقت" واري ڪار مونسان
ٿي. ڳالهه واشگاف ٿي وئي. سڀڪو اسان ڏي نهاري
اکين ۾ پيو ڳالهائي. اڪي لڪي ڀڳوان کـي پيو ڳالهه
سمجهائيندو هوس ۽ پرچائيندو هوس. نيٺ جوش ڀرو
ٿيس ۽ پاڻ ۾ ڪير ڪنڌ ٿي وياسين. ڇوڪرا واتڙا ٿي ويا.
ڪين پڪ هئي ته ڀڳوان اصل ڪين ڦهندو. پر هوءَ ڀليل
هئا. ڀڳوان دوست منهنجو ۽ سندس خبر ڪين وڌي ڪا!!
مانيٽريءَ مـان پهريون سبق سکيس ڀي ر ڀائيءَ جو، ۽
ڀي ر ڀائيءَ ڪري ڀي ڊ ڀائيءَ جو.

سڪول سان ته اهين ئي دل هئي، پر مانيٽري سبب
ان سان هڪ نئون نينهن ٿيو وفاداريءَ جو. سڪول
جي گهنٽائي ته هونءَ ۾ ڪين ٿيڻ ڏيندا هئاسين، پر
هاڻ ان جو ٽالو مٿي ڪرڻ ۾ وڏي ڪا فخر ٿيڻ لڳو هو.
انگريزي پنجين درجي ۾ هوس ته هڪ ڏينهن ڪلاس
ماستر چيو ته "سپاٽي انسپيڪشن آهي، انهيءَ ڪري
ڪلاس ۾ هميشه کـان وڌيڪ صفائي هئڻ گهرجي."
صفائي ته گهڻيائي چڱي، پر ڪلاس ۾ پيل سامان جـو
سڪو ٽوٽ لڳو پيو هو، ته سڪٽي صفائيءَ مان ڪهڙو
ٻُٽو ٻري ها! سرڪاري نيڙ اڪثر طرح بيگانا هونـدا
آهن. دروازن درين، ميزن ڪرسين، بينچن ۽ بورڊن
کـي پيل ڇـونـ. سال نبري ٻـ، وڃن ته ڪين پالش جو
هٿ نصيب نه ٿيندو. ماستر ۽ عملدار پنهنجن سيندين

ڪير؟ هاڻي پرنسپال دانهن جا ڪاغذ موٽي ڏياري
موڪليا آهن، مان ڪهڙو جواب ڏيان؟" ماستر ويڙهيمل
جهڙو هردل عزيز ماستر ٻيو اچي ڪٿان!! مون چيومانس،
"سائين ڪو الڪو نه ڪريو، آءٌ پاڻيهي تو سيٺي سان
پڇان." لنگهي ويس پرنسپال وٽ. ديوان ڏيارام ٻيو
دل گهريو سائين هو. چيومانس ته "سائين، ماسترن کي
اجائي ڪونس اچي ڪنيو آهي جو اِن بنياد فرياد ٿا داخل
ڪن. ڏوهي پاڻ، ڦاهي وجهن ٻين جي ڳچيءَ ۾."
پرنسپال وائڙو ٿي ويو. چيائين: "سو ڪيئن؟" مون
چيومانس "سائين هيئن: سڪول جي قاعدن موجب
ڇنڇر صبح جو سيني ماسترن کي گهنڊ لڳڻ سان راند
جي ميدان تي سڀني سڪول جي ڊرل جاچڻ لاءِ حاضر
ٿيڻو آهي. گذريل ڇنڇر تي اوهانجي گهران سڀ اخبارون
گهنڊ لڳڻ کان پنج منٽ پوءِ آيون، جي مان ان وقت
ماسترن جي ڪوٺيءَ ۾ لڳائي آيس. جيڪڏهن ماستر صاحب
چون ٿا ته اخبارون ماسترن جي ڪوٺيءَ ۾ ڪونه هيون،
تنهنجي معنيٰ ته هو ڊرل ميدان تي ويا ئي ڪونه هئا.
اِها هنن سڪول جي قاعدن جي اِنحرافي ڪئي آهي.
باقي جي ڊرل تان موٽڻ بعد به چون ٿا ته اخبارون
ڪونه هيون ته اهو نسورو ڪوڙ ٿا ڳالهائين، ڇو ته مان
خود اخبارون ميز تي رکي آيو هوس. تنهن کانسواءِ سائين،
هُو جو پٽيوالو اوهانجي گهران اخبارون کڻي ايندو آهي،
تنهنکي ڪري تاڪيد ڪري ڇڏيو ته ڇرڪو نه اچي، جڏهن

رهيو. ماستر صاحب سان مرڪي پيو ڳالهائي. عام طر
انسپيڪشن جو حڪم نڪرندو آهي ته هرهند هراس
ڇانئجي ويندو آهي، جڻ ڪو راڪاس گهمي ويو آهي
۽ انسپيڪٽر به پنهنجي هستي ڄاڻڻ لاءِ منهن ۾ گهنڊ
وجهيو پيا ماسترن کي تنگ ڪندا آهن. اسانجي ڪلاس
۾ به جڏهن انسپيڪٽر صاحب پهرين گهڙيو ته منهن چڙهيل
پيو هوس ۽ سنڌس اکين مان عملداري خنڪي ظاهر
پئي بکي؛ پر ڪرسيءَ تي ويهڻ سان ڦڙڪو ڦري ويو
عملدار خوش ته ماستر خوش، ماستر خوش ته شاگرد به
خوش. پر جڏهن انسپيڪٽر صاحب آخر ماستر صاحب
سان موڪلائي اٿيو، ته ڪلاس جي ٻچان اسمن پاڻکي
ڀڄوايءَ سنڌس سلڪ جي سوٽ تي ڇٽي، اُن کي
پنهنجي علحدي فن سان رنگي ڇڏيو هو!!

مانيٽري ڪمائڻ سبب منهنجو حوصلو وڌيو. جيڪي
خاصيتون مون ۾ مانيٽون ٿيون ميون پيون هيون، سي
نڪري نروار ٿيون. منهنجو پاڻم ويساه وڌيو. هڪ دفعي
ڏسان ته ماستر ويڙهومل منهن پيلو ڪيو پيو اچي. چيومانس
ته "سائين، خير ته آهي." چيائين ته "پيو مڙيوئي سڪ،
بن ماسترن پڪار ڪئي آهي ته ماسترن جي ڪوٺيءَ ۾
اخبارون وقت تي نٿيون پهچن. مثال ڏنو اٿن گذريل
ڇنڇر صبح جو. مان به ڇا ڪريان. اخبارون وغيره پهرين
وڃن ٿيون پرنسپال جي گهر. اُتان ٿي جي وقت تي نه
اينديون ته مان ڪهڙي وه وڃان، ۽ پرنسپال کي ڇوي

٤- سرٽيفڪيٽ تي ڪڏايم

مان ۽ نارائڻ ننڍي هوندي جا يار آهيون. ڪنهن ڏينهن منهنجي ڪڪي سندس ڪم ۾ ڪجهه ڳالهيون سمجهڻ لاءِ وٽس ويئي. اُن ڏينهن سندس ڪڪي جو جنم-ڏينهن هو، جنهنڪري سندس ڪنوار منهنجي ڪڪيءَ ۽ سندس ساهيڙيءَ اڳيان ٽول جي پليٽ آڻي رکي. سياڻي ڇوڪرين لڄ وچان پروفيسر جي ٽول کي هٿ به نه لاتو. انهيءَ تي نارائڻ چيو ته ”نه لوهان کي سڌ آهي ۽ نه سائين، نه ڇيتن سان منهنجو ڪهڙو رشتو آهي. اسين ننڍي هوندي کان گڏ پڙهيا آهيون. ڪاليج ۾ به گڏ هئاسين. پر انهيءَ کان وڌيڪ ته اسانجي ياراڻي گهري هئي. اسان مان اڪيلو ڪوبه نظر ڪين ايندو هو. جي اهڙو اتفاق ٿيندو به هو ته هرڪو انهن ئي پڇندو هو، ”ڇا، ٻاڻ ۾ وڙهيا آهيو ڇا؟“ هڪ ڏهو وڙهيا به هئاسون، پر هميشه لاءِ نهڻ لاءِ. منهنجي شاديءَ ۾ منهنجي ڪنوار جا زيور به ڇيتن ئي ٺهرايا هئا. سو جي اوهين ٽول نه کائيندئون ته وري به ڏورانهو موڪلي ئي ملندو، ته شايد تنهنجي ڪارائڻ تي پوري دل ئي ڪانه هئي!!“ ڇوڪريون وائڙيون ٿي ويون ته هيءُ پروفيسر، جو ڪاليج ۾ هڙو ڳورو ۽ گنڀير، جنهنجو ڏکو ڇوڪرن ٽوڙي ڇوڪرين ۾ دهڪو وجهي ڇڏيندو آهي، سو اڄ ايڏي پاٻوه مان ڪيئن ٿو ڳالهائي!! ڪڪيءَ جڏهن

ڪنهن تي به الزام نه مڙهجي ۽ هر ڪنهن جي به رهجي
اچي." ديوان ڏيارام نه هڪدم ٽاڻي ويو نه مانيٽر ڪٽا
ٿو اچي. تنهن چيو ته "پٽ، تون ڪو خيال نه ڪر، چنچ
واري حقيقت اهڙي ٻڌائي اٿئي جو الزام مڙهيند
ماستر خود گناهگاريءَ لاءِ معافي وٺڻ لاءِ مجبور ٿيندا.
ڪلاڪ به مس نه پيا ته ماستر ويڙهيمل گهرايو. ياڪر پي
پائيم ۽ مبارڪون پيو ڏئيم، دانهن ماسترن ڪانءُس اچي
ڪميا گهري هئي.

اهي هئا اسانجي مانيٽريءَ جا ڪيل! پر اڄ نه حالتون
بدلجي چڪيون آهن. خود بادشاهن جوئي ساه مٺ
اچي ويو آهي، نه مانيٽر ڪهڙي بادشاهي ماڻيندا!

سبب ۽ دوستن جي همت ڏيارڻ تي، ساليانيءَ امتحان
کان اڳ ئي پهرين قطار ۾ اچي پهتو هوس. امتحان ۾ نه
اچرج ڪري ڏيکاريم. ماستر موهنداس ٻڌائي ڇڏيو هو
ته جيڪو حسابن ۾ گهٽي ۾ گهٽيون مارڪون کڻندو،
سو ئي پهريون نمبر ماريندو. انهن ڏينهن ۾ چوٿين درجي
جي ساليانو امتحان وٺڻ لاءِ انسپيڪٽر صاحب ايندو هو،
جنهن شاگرد ٻي رپائيءَ ۽ لياقت انوسار انگريزي درجي
۾ چاڙهيا وڃن. حسابن جو امتحان شروع ٿيو ته اسانجي
پاڻ ۾ سخت چٽاپيٽي چالو ٿي ويئي. انهيءَ چڪريءَ
۾ فيضوءَ جو هڪ حساب غلط نڪتو، تنهن ڪري هو
پهرين نمبر اچڻ کان ڪاٽا ٿي ويو. باقي رهياسين مان
۽ مهراج نٿو. نٿو مهراج مونکان برابر هوشيار هو، خود
حسابن ۾ پڻ؛ ۽ هن ئي ته مون کي اڳيان اچڻ ۾ واهر
ڪئي هئي. پر آخرين حساب ۾ مان ڪانئس گوءِ کڻي
ويس. حصي رسيءَ جو حساب هو. انسپيڪٽر صاحب
چيو ته "جيڪو شاگرد هيءُ حساب سولي رستي پهريون
نمبر صحيح ريت ڪري آڻي ڏيکاريندو، تنهن کي ڏهه
مارڪون وڌيڪ!!" حساب هو ته ڪا شيءِ پنجن رپين
ساڍن چوڏهن آنن، ته ٦٥ شيون ڪيتري؟ مان ڪراچيءَ
مان سکي آيو هوس ته جتي ڪنهن شيءِ جي قيمت
ٻارهن آنن کان مٿي هجي ته اها سڄي رپئي جي حساب
سان آسان ريت ڪري، ان مان گهٽ آنن جو حساب
سولائيءَ سان ڪٽي ڇڏجي. سو مون اهو رستو اختيار

مونسان اهڙا سربستي ڳالهه ۽ مٺايون کائي اچڻ جو ذڪ[…]
ڪيو ته مون نارائڻ جي هر ڳالهه جي تائيد ڪئي. هينئ[…]
بمبئيءَ ۾ برابر گڏجڻ گهٽ ٿو ٿئي، پر اهڙا سالن جي
پراڻي پهاڙيءَ ويل ۾ وسرڻ جي نه آهي.

اهو نارائڻ مونکي اڃا تائين چيڙائيندو آهي. مان
چوٿين درجي سنڌيءَ ۾ هوس ته ڪراچيءَ مان ڇهن
مهنن ڪاڻ ڳوٺ سيوهڻ وڃڻ پيو. نارائڻ به اتي هو.
اسين ٻئي همڪلاسي هئاسين، ۽ جڏهن ته منهنجو گر-پتا
۽ سندس پيءُ ٻئي ڪاليج جا پروفيسر هئا، تنهنڪري
اسان جو سياوڪ ريس پاڻ ۾ سنبنڌ ٿي ويو. ٻنهي
چوٿين درجي جو امتحان گڏ پاس ڪيو ۽ ٻئي پهرئين
انگريزيءَ ۾ آياسين. ڪلاس ۾ پهريون نمبر مهراج نٿوُ،
ٻيو نمبر فيضوُ، واچ ميڪر جو پٽ، ۽ ٽيون نمبر مان،
باقي ٻيا سڀ پٺيان. اسان جو ڪلاس ماستر هو، ماستر
گورڌنداس ۽ هيڊ ماستر، ماستر نارائڻداس. مئيءَ مهني
جي آخر ۾ سڪول مان سرٽيفڪيٽ ڪيائي اچڻ لاءِ
مونکي گهران چٺي ملي، ڇاڪاڻ ته جون مهني ۾
ڪراچيءَ واپس وڃڻو هوس. چٺي ڏيڻ تي ماستر صاحب
سرٽيفڪيٽ ڪيڻ جي تياري ڪئي، ۽ ان سان گڏ
سڀني شاگردن کي ٻڌايائين ته مان سڪول ڇڏي رهيو
هوس. سڀني جي دل ننڍي ٿي. جيتوڻيڪ مان سڪول
۾ فقط ڇهه مهنا پڙهيو هوس ۽ اچڻ وقت همڪلاسين
جي پوئين قطار ۾ وهاريو ويو هوس، ته به شهري فهم

"جڏهن صورت ۾ ڇوڪر ڪلاس ۾ ٽيون نمبر آهي، ته پوءِ ڪيس سرٽيفڪيٽ ۾ موچارو (Very Fair) ڇو ڏيکاريو ويو آهي؟" انهيءَ تي ماستر صاحب کي سڏ ٿيو، ۽ جڏهن ڪاڳس انهيءَ بابت پڇا ٿي، ته چيائين ته "فيئر معنيٰ سهڻو، ويري فيئر معنيٰ تمام سهڻو؛ انهيءَ کان وڌيڪ ڇا لکان!!!" هيڊ ماستر جي هدايت تي مونکي ويري فيئر مان Good ريمارڪ ڏنو ويو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ ناراڻ پڻ سرٽيفڪيٽ ورتو ته هنکي سڌو سنئون "گڊ" ريمارڪ ڏنو ويو. انهيءَ تي ڪارڻ هُوَ مونکي چيڙائيندو آهي ته "توکي گڊ ريمارڪ زور لڳائڻ تي ڏنو ويو هو، ۽ حق حقاڻيءَ، جڏهن مونکي مليو!!!"

ڪيو ۽ باقي شاگردن ٻهر ٻن ٻن رپين، ٻوءِ اُٺن آٺن، ٻو
وري ڇهن آنن، ٻن آنن ۽ آخر اَٺ آني جو حساب لڳائي
مس جوڙ ڪري، رقم ڪئي. نٿو جيتوڻيڪ قلم جو ٻ
مونکان ٽڪڙو هو، ته ٻه ٻن قدمن سان حساب جو
جواب لهڻ مون لاءِ جهٽ ۽ آسان ٿيو، جيتوڻيڪ نٿو
مهراج کي ٻه پنجن قدمن ڪڍڻ ۾ ڪا خاص ويرم ڪانه لڳي،
پر ٻهريون صحيح حساب مون ڪري ڏيکاريو! تنهن
هوندي به مان ٽيون نمبر بيٺس، ڇاڪاڻ ته ٻين ڪمن ۾
مهراج ۽ فيضو مونکان گوءِ کڻي ويا. تڏهن به ٽيون نمبر
به ڪو لائو ڪين هو. تنهن کان سواءِ پنجين درجي ۾
به جيڪي ڏينهن هوس، سي پنهنجي هوش سبب
هم-ڪلاسين ۾ چڱو پيارو ٿيو هوس، جنهنڪري سڪول
ڇڏڻ تي ماستر صاحب ۽ ڪن ڪلاسين مونکي پنهنجي
شپ پياونا ڏيکارڻ ڪاڻ سهڻا ڪئلينڊر ۽ گل ڏنا.
مان سڀ شيون ۽ سرٽيفڪيٽ کڻي گهر آيس. منهنجي
گر-پتا جي سرٽيفڪيٽ تي نظر ڊوڙائڻ تي سندس
منهن تي فڪر جو گهنج نظر آيو، ۽ مونکان پڇيائين:
”ڇو، تون پڙهڻ جو ڪيئن آهين؟“ مون ڪيس سربستي
حقيقت سڻائي ۽ ڪئلينڊرن ۽ گلن دئاران پنهنجي
سچائيءَ جي ثابتي پيش ڪئي.

ٻئي ڏينهن مان ۽ منهنجو گر-پتا سرٽيفڪيٽ سوڌا
هيڊ ماستر صاحب وٽ آياسين. منهنجي گر-پتا، هيڊ
ماستر صاحب جو انهيءَ ڳالهه ڏانهن ڌيان ڇڪايو ته

جن ڪان جاڪوڙ ڪانءِ پڄندي هئي، سي صاحبي ماڻ
خاطر اُچي ماستري ڪندا هئا. تنهن زماني ۾ پڻ
هر ڪنهن ماستر جي مڃتا سنڌس ذڪي ۽ ذاهپ تي
مدار رکندي هئي. تازو هڪ جهوني ماستر صاحب سان
سالن پڄاڻان ملاقات ٿي ويئي. اوڏي ويل خوش خيرعافيت
ڪري، ۽ ڳالهيون ٻڌي ٻڌائي، گهر موٽي آيس؛ مگر
واندڪائيءَ ويل جڏهن يادگيريءَ کي تازو ڪيم تڏهن
ماستر ڊنوءَ جو نيڪ سال اڳ وارو درشن اکين اڳيان چٽو
اچي بيٺو.

ڪن سببن ڪارڻ چوٿين درجي جو پويون اڌ سال
مونکي ڳوٺ وڃي پڙهڻو پيو. جانس نهنس ڪراچيءَ ۾
سو ڳوٺ وڃڻ تي خاص خوشي ڪانه ٿي - پر جتي
ماني اُتي عاڳ. اُتي چوٿون پاس ڪري پنجين درجي
۾ آيس ته جلد ڪراچيءَ واپس ورڻو پيو. مونجها مڙيئي
دهشت ۽ پاڙي وارا وچي سرڪاري سڪول ۾ داخل
ٿيا هئا، پر مان جو ڇڪو آيو هوس، تنهن ڪري مون
لاءِ انهيءَ سڪول ۾ داخلا ان ويل نه محال هئي. لاچار
ماڊل هاءِ سڪول ۾ داخل ٿيس. خانگي سڪولن ۾
ماڊل هاءِ سڪول اول نمبر ليکيو ويندو هو. پهرئين ئي
سال ماستر ڊنوءَ منهنجو ڌيان ڇڪايو. شڪل جو هوندو
هو ڏورو، ۽ مڙس هوندو هو پنهنجي فلڪ وارو. ڌرتي
۾ سنڌس داب هيبت جهڪي، سنڌس سلام ورائيندي
هئي. وراندي سال هوءُ اسانکي انگريزي سيکارڻ لاءِ

۵- ماسترَ ڏئُوْ

ماستري بہ بادشاهي آهي. پر هيءَ بادشاهي ڪنهن کي آڏي ڪين ٿي، ۽ هرڪو لوڪشاهي راڄ ٿو پسند ڪري. تنهن ڪري ماستري بادشاهيءَ ۾ پڻ ڏهڪو فرق اچي ويو آهي. تہ بہ ايترو ضرور چئبو تہ جن کي اڳا بہ بادشاهي ڪمائڻ جي طرز ۽ ڄاڻ آهي، سي اڄ پڻ ماستريءَ ۾ پنهنجو راڄ ماڻين ٿا. اڳي تہ ماستريءَ ۾ باقاعدي بادشاهي هئي، ۽ هرڪو ڳرو ڳنڀو ماستر ڪنڌ ڪاپار مٿي ڪيو ٿي هليو، جڻ هر هنڌ سندس ڏوڻي ٿي هلي. ماسترن جو شاگردن تي اهڙو تہ رعب هو، جو ڇوڪر تہ ڏبيا رهندا هئا، پر سندن مائٽ پڻ هيسيل رهندا هئا. اڄ ڪالهہ اهو قصو ڪٿي آهي! شل نہ ماستر ڪنهن ڇوڪر جي ڇنڊ ڪئي، پوءِ سندس خير ڪونهي. هونءَ تہ مائٽن کي منٽ جي بہ فرصت ڪانهي جو ٻارن کان ڪٿي پڇن تہ پڙهڻ ۾ ڪهڙو حال اٿن- در مهني ماهوار رپورٽ تي پڻ ننڊ پريل نيڻن سان صحيح پائي ويندا، پر جي ڪنهن ٻار ڪا ماستر خلاف دانهن ڪئي تہ مائٽ مٺيو. آڪڙ رکي، ڪاهي ايندو سڪول ۾. اوڏي ويل آفيس جي ڏير وسري وينديس، فقط ماستر جي سنوار ٿي بيٺي سندن مغز ۾ ڦرندي. اڳي ائين اصل ڪين هو. "ماستر جي مار، ٻار جي سنوار" ڪري ليکبي هئي. انهيءَ ڪارڻ وڏن ڏهرن جا صاحبزادا،

مهني ۾ ماستر صاحب، ماسترن لاءِ خاص رمارڪ ڪالم ۾ پڻ ڪجهه لکي ڇڏيو هو. منهنجو اُن ڏانهن خاص ڌيان ڪونه ڏنو هو، ڇاڪاڻ ته رمارڪ لکيل هئا هئا انگريزيءَ ۾ - مون لاءِ اهي سمجهڻ البت اَهنجا هئا. جڏهن رپورٽ ڪاپي اچي گهر پيش ڪيم ته بابو، اِها ڏسي مرڪيا، ۽ صحيح سان گڏ مائٽن جي رمارڪ ڪالم ۾ پڻ ڪجهه لکي ڏنائون. جڏهن رپورٽ ڪاپي واپس سڪول کڻي ويس ته ماستر صاحب اِها ڏسي اچي ٺهڪ ۾ پيو. مونکي البت عجب لڳو ته ماستر صاحب ڇا لاءِ کلي رهيو هو، مگر منهنجي ڇا مجال جو ڪانئس سندس ٺهڪ جو سبب پڇان! جڏهن گهر آيس ته اَئين اچي پڇيا ڪيم ته آخر ڳالهه ڪهڙي هئي، تڏهن مس پتو پيم ته ماستر صاحب هڙو سٺو رمارڪ ڏيندي به لکيو هو ته "ڇوڪر کي اَچا به ڪجهه پڙهائيءَ جي پٺتي گهرجي؛" اِنهيءَ تي بابوءَ جواب ڏنو هوس ته "منهنجي مرضي ناهي ته اَسان جو ٻار ڪو اَڪابر (*Excellent*) بڻجي، سندس لاءِ "تمام سٺو" (*Very Good*) ثابت ٿيڻ ۽ اُن تي قائم رهڻ ئي ڪافي آهي." ويچاري ماستر سياڻپ ته سهڻي ڏوڙائي، مگر اُن جي موٽ ۾ جواب پڙهي دنگ رهجي ويو، ۽ لاچار ٺهڪ ڏيئي ٽيوشن (*Tuition*) ڏيڻ جو خيال ٽاري ڇڏيائين!!

مقرر ٿي آيو. ماستر دئُو وڏي آڪڙ جو ٻار هو- سندس
وڏا چڱي عهدي وارا هئا. آسودگي سندس چهري ۽
پوشاڪ مان پيئي ڀڪندي هئي. سندس هلت چلت مان
سندس شنڪي ظاهر نظر ايندي هئي ۽ سندس ڳالهائڻ
مان سندس خودداري نمودار هئي. پاڙهيندو اهڙي
پڪ ۽ پختائيءَ سان هو، ۽ اهڙي ساڌارڻ نموني، ڄڻ
ڄائو نپنو انگلنڊ ۾ ئي هو- پوءِ خبر ناهي ڪيئن اسان
وٽ اچي سهڙيو هو. مڙني ماسترن مان ماستر دئُو مون
کي وڌيڪ وڻندو هو. مان انگريزيءَ جي اڀياس ۾ انهيءَ
ڪري خاص چاهه وٺڻ لڳس ڇو ته هو فقط انگريزي ئي
سيکاريندو ۽ پاڙهيندو هو. منهنجو لاڙو پنهنجي ڪم
۾ ڏسي، هو به مون ۾ چاهه وٺڻ لڳو. ساليانيءَ
امتحان ۾ باقي ڪي ٿورا مهينا وڃي رهيا هئا. اسين
تڏهن ايڏا ته ننڍا هئاسين، جو دنيا جي ول ڇل جي
اسانکي لک به ڪانه هئي. هاڻي ٿي اٿو پيو آهي
ته ماسترن کي خانگي طور پاڙهڻ جي ڪيڏي نه ڏاجهه
رهي ٿي! نيم موافق مهني پوري ٿيڻ تي ماستر صاحب
رپورٽ ڪاپي ڀري ڏني. هونءَ به پڙهڻ جو چڱو هوس،
جنهنڪري هميشه سيني ۾ سٺي رمارڪ ملندي هئي. پر
هن مهني الائجي ڇو، ماستر دئوءَ سيني ڪمن ۾ "تمام
سٺو" لکي ڏنو. مان ڏاڍو گدگد ٿيس. شايد ششماهي
امتحان ۾ اڳي کان چڱو ڪرڻ ڪري ماستر صاحب پنهنجو
رايو بدلائڻ لازم سمجهيو هو. اهو ته سڀ سٺو، پر هن

۾ ٻرڪ شمار ڪيو ويندو هو. اتي جا ماستر آزمودگار، اعليٰ پڙهائي عاليشان، ۽ اتي جو انتظام، فضيلت ۽ شان علحدو ۽ عمدو. ٻه چار ڪلاڪ ته سرڪاري اسڪول هو، ۽ تنهن زماني ۾ انگريز بهادر جو راج هو، تنهن ڪري اتي قومي ڀاؤ البت عدم پيدا هو. انهيءَ هوندي به الائجي ڪٿان مان جڏهن مشترڪ پڙهندو هوس ته پيارا ڀاؤ جو ترورو نظر آيو. تنهن سمي اسڪول جو هيڊماستر هو ديوان ڏيارام وسطمل ميرچندائي. انهيءَ سال ٻهار پرڳڻي ۾ ڌرتي ڌٻي هئي، جنهن چڱا راڳا ڪري ڏيکاريا. اڪيچار انسانن جي جان هلي وئي؛ لکن جا جهڳا جهڻ ٿي ويا، جان ۽ مال جو ايڏو ته نقصان ٿيو جو ساري ملڪ کي شوڪ وٺي ويو. ٻهار جي ڀونڪمپ جون خبرون اسان تائين پڻ پهچي ويون، جيتوڻيڪ انهيءَ زماني ۾ اسان جيڏا ٻار روزانين اخبارن نوسڻ ۾ ايڏو چاهه ڪين وٺندا هئا، جيترو هينئر ٿو نظر اچي. منهنجي من ۾ ڀاؤ جاڳيو ته اسانکي پنهنجن سقيم ديس-واسين جي هن دردشا ويل، پنهنجي وت آنوسار، ضرور ڪجهه واهر ڪرڻ جڳائي. اسانجي هيڊ ماستر صاحب کي پڻ اهڙو ويچار آيو. مان چئي نٿو سگهان ته اهو ويچار سندس اندر ۾ پنهنجو پاڻ اڀريو هو يا سرڪاري هدايتن اهو پيڙڪايو هو. نوٽيس نڪتو ته جن به ٻارن کي ٻهار جي ڀونڪمپ جي ستايل جنتا لاءِ ڪجهه ڏيڻو هجي سي ڀل آڻي ڪلاس ۾ ڪٺو ڪن. ڪن پئسا ڏنا، ڪن

٦- خوشي

اسڪول واري وقت ۾ منهنجو هڪ گهرو دوست هو خوشي. خوشي شاهوڪاري ٻار هو. پڻس ڪراچيءَ ۾ ڪنهن وڏي عهدي تي هو. انهيءَ ڪري ماستر ڪيس خاص نظر سان ڏسندا هئا. انهيءَ ڪارڻ، يا ٻئي ڪنهن سبب، خوشي البت مغرور ٿي پيو هو. پر الائجي ڇو مون سان ڏاڍي دل ٻجهي ويس. رهندو به اسان جي ويجهو ئي هو، ۽ ننڍي هوندي کان ساڳئي ئي اسڪول ۾ پڙهيا هئاسين. خوشي مون سان بلڪل سنئو هلندو هو. ويهندو ئي منهنجي لڳ هو، ۽ وجهه ملندي پيا ڳالهيون ڪندا هئاسين. ڪلاس ۾ ته نهيو، پر ٻاهر پڻ ڳالهيون ڪندي ڪلاڪ نڪري ويندا هئا ته به وقت جي ڪا سمڪ نه رهندي هئي. اهو اٻيلائيءَ جو عرصو هو. خوشيءَ مونکي پنهنجي سر هٺيلائيءَ جي لڪ ڪڏهن ڪين ڏيکاري، جيتوڻيڪ ڪيس ٻين سان ڏسندي جاچيندي مون محسوس ڪيو هو ته مٿس وڏن جو وڏو حصو هو. هڪ ڏينهن اها ڳُٽو اپري پيئي. مون ان کي اُنيئي ٻوساڻ جو پتن ڪيو، چاڪاڻ ته منهنجي ٻاراڻي غرور وارن سان هرگز ڪين نڀجي سگهندي هئي.

مان ڪراچيءَ جي سرڪاري اسڪول ۾ پڙهندو هوس. ڪراچيءَ جو سرڪاري اسڪول سنڌ جي مڙني اسڪولن

سمجهين، جو غريبن لاءِ ڪپڙا ڌار ڪرڻ کي ڪميڻو
ڪم ڪري ٿو ليڪن؛ اهو شايد تنهنجي شان وٽان
ناهي. چڱو، سياڻي ٽوڪي پڻ انهيءَ ڪٽڪي - ڪٽيءَ يا
ڌوٻيءَ جي - ڌنڌي جو چشڪو وٺائبو." ڳالهه انهيءَ
ڏينهن اتي ختم ٿي؛ خوشيءَ سمجهيو ته هيءُ سڀ
چرچو هو، اها سايا ٿي نٿي سگهي.

پر مون ته پاڻ سان اتي جو اتي فيصلو ڪري ڇڏيو
هو ته خوشيءَ جي نڪ مان ور اوس لاهبو. ٻئي ڏينهن
رسيس ۾ ايشور پريمچند کي چيم ته "تون اڄ ڪم ٿي
ته هلجانءِ." رسيس ختم ٿيڻ تي ماسٽر صاحب کان
موڪل وٺي ڪلاس ۾ گهڙي، کيس اچي وڏي واڪي
چيم ته "سائين، هيڊ ماسٽر صاحب چيو آهي ته اڄ
خوشيءَ کي ساڻ ڪري ٻهار واري لاءِ مليل ڪپڙا ڌار
ڪرائي رکو، ته جلد روانا ڪريون؛ سو اوهين خوشيءَ
کي موڪل ڏيو ته اچي کيس ڪپڙن جدا ڪرڻ لاءِ ساڻ
وٺي وڃان." ماسٽر ويڙهومل، جو خوشيءَ کي خاص
گهرندو هو، سو هڪدم ٽاڻي ويو ته هيءَ ساري لچائي
منهنجي هئي. مون ڏانهن گهوري ڪري نهارڻ لڳو.
هوڏانهن خوشي، منهنجو ماسٽر کي عرض ٻڌي، رنگ
متائڻ لڳو. اسانجو ٻئي هڪڙو ڪلاس هو جنهن ۾
ڇوڪريون هونديون هيون. انهيءَ ڪري نوجوان نينگر
ڪاڏهن ڪين چاهيندا هئا ته سندن (ڇوڪرين) منهن

اَڌ - ڇُڙهل ڪپڙا آندا، ۽ ڪن ٻيون ڪمائيون شيون آڻي سهڙايون. سڪول جا پڙهيوالا اهي سڀ ڏيوني هيڊماستر جي ڪوٺيءَ ڏي نيئي ويا. جڏهن سڀ مال اچي چڪو، تڏهن هيڊماستر صاحب مون کي ڏهرايو- سندس خيال هو ته ڪپڙا جيڪي آيا هئا، تن مان مردانا الڳ ۽ ۽ زنانا ڌار ڪيا وڃن، ٻهراڻ الڳ ۽ پجاما جدا ڪيا وڃن، ۽ انهن جي مڪمل يادداشت تيار ڪري، مال جلد روانو ڪرڻ گهرجي. مونکي چيائين ته ”ڪي شاگرد وٺي اچي اهو ڪم اڄ ئي ختم ڪر.“ مان پنهنجي بينچ تان سويو ۽ ايشور ميشمل، ۽ ٻيا ٻه چار نينگر، جن ۾ ايشور پريمچند به هو، وٺي وڃي ڪم کي جنبيس. مونکي شيوا ڪرڻ جو ننڍي هوندي کان ئي شوق هو. اهو ڪيئن پيدا ٿيو سو چئي نٿو سگهان؛ باقي جو هيءَ وجهه مليم، سو گد گد پيو ٿيان. جيتوڻيڪ ڪپڙن جدا ڪرڻ لاءِ اسين پاڻ ۾ چڱائي نينگر هئاسين، ته به ڪم ختم ڪرڻ ۾ چڱي ويرم لڳي ويئي. جڏهن موٽي اچي ڪلاس ۾ ويٺاسين ته منهنجي منهن ۾ هڪ انوکي خوشي ٽهليل ڏسي، خوشيءَ پڇيو: ”ڪهڙي کيپ کڻي آيا آهيو؛ هيڏي دير ڪيڏانهن ويا هئا؟“ مون کيس ساري حقيقت سڻائي ته هُو اچي کل ۾ پيو. چوڻ لڳو، ”سو اڄ ڏوهين واري پڳ ٻهري هئَو!!“ سندس اکر جي اِشاري ۾ هڪ ٽوڪي رهيو هو. مان پسري اُٿيس. مون هڪدم چيومانس ته ”تون پاڻ کي شايد وڏو ماڻهو ٿو

هيڊ ماسٽر صاحب جي ڪوٺيءَ ۾ آيس، ۽ ائي آٽي،
ڪرسيءَ تي ويهاريندي، چيو مانس: ”دوست، جن ڪاڏا
ٻلن جا پيڙا، تن جا هيڏرا ٻچارا. سو تون ڪم ڪوه
نه ڪر، ٻر ڪم ڪان ونءُ نه وڃ، نه نه اسانجي سنگ
۾ هلي نه سگهندين.“ خوشي ڪاوڙ ٻو اصل ڪين، ۽
وري ڪڏهن به وڏوڏهن جي ڏيکاري ڪين ڏنائين.

تي ڪلاس ۾ سندن (ڇوڪرن جي) ڪا چرچا ٿئي. هتي جو خوشيءَ کي ڏوبيءَ جي ڪم ڪرڻ واسطي نيو ٿي ويو، سو ٻڌي ڇوڪريون ڇا چونديون - اُن جو خيال ڪندي خوشي ڳاڙهو پيلو ٿيڻ لڳو. پتو ناهي ته ڇوڪرين جو ڪو انهيءَ طرف خاص خيال ڏوڙيو يا نه، پر ماستر صاحب کي پڻ اهڙي ئي اُنومان ستايو، سو خوشيءَ جي جند ڇڏائڻ ڪاڻ چيائين: ”سچ ٿو چئين ته هيڊماستر صاحب خوشيءَ جي هن ڪم لاءِ ٻانهن گهري آهي؟“ ان تي مون نه پڻ جواب ڏنو مانس، ته ”سائين، ڇا مان ڪوڙ ٿو ڳالهايان!! ڇڏيو ته مان ڪانئس اهڙي قسم جي ڇٽي آڻي ڏيانو!!!“ ماستر صاحب ڀهت سمجهي ويو ته هيءَ شيطان جيڪي چوي ٿو سو ڪري ڏيکاريندو. جيڪڏهن هيڊماستر صاحب کي وڃي چوندو ته مونکي خوشيءَ جي مدد جي ضرورت آهي، ته هيڊماستر صاحب ڇٽي هڪدم لکي ڏيندس، ڇو ته کيس خبر هئي ته خوشي سندس گهرو دوست ٿئي، جنهن جي سنگ ۾ ڪم سهڻو ۽ ترت اُڪلي ويندو. ان حالت ۾ ماستر صاحب کي انهيءَ ويچار اچي ستايو ته ”پوءِ ته مان ئي ڏنو ٿيندس، ڇو ته هيءُ ڇوڪر هيڊماستر صاحب کي دانهن وڃي ڏيندو ته وانو ويٺي چوڻ تي ماستر ويڙهومل هيڊماستر صاحب جي حڪم کي وزن نٿو ڏئي.“ مٺي ٻه مانت، مٺي ٻه مانت، پيو ڇاڙهو نه ڏسي؛ خوشيءَ کي چيائين ته ”ها ٻلا وڃ، پر جهٽ اُچج.“ خوشيءَ کي ساڻ وٺي

هڪدم موڪل ملندي هُئي، پر اڄ الائجي ڇو، ماستر
صاحب ائين نه ڪيو. مون طرف ڪنڌ ورائيندي، ڪجهه
سيڪنڊ ترسي، چيائين، ”اڇا، مسز مڻن!“ هيءُ ورندي
ماستر ويڙهيمال جي واٽ مان نڪتي مس ۽ ساري ڪلاس
۾ ٽهڪڙو پئجي ويو. ڪلارڪ لاءِ ڪافي ۽ قوي سبب هو.
ماستر صاحب جيڪو سبق پاڙهي پورو ڪيو هو، سو انگلستان
جي نامڪنئي ليکڪ چارلس ڊڪنس جو لکيل هو.
انهيءَ سبق ۾ ٻن ماڻهن جو چٽ چٽيل هو. مسز مڻن، هڪ
سڪول جي هيڊ ماستر ياڻي هئي. وچاري سهڙي
سيهڙي، سڪول ڇڏي فلڪ سان پيئي هلائيندي هئي.
ڇو نه مان به ٿن ڏينهن ۾ سنهڙو- پتڪڙو مڙس هوس ۽
سرڪاري سڪول جي حاطي ۾ ائين پيو ايندو ويندو
هوس جڻ انهيءَ ننڍڙي دنيا ۾ سڀ لٺ ڄڙهيو منهنجي
حڪم تي ٿي!! ماستر صاحب ڪي اها منهنجي رعبدار
روش ڪين آئڙي هئي، يا نه سندس خيال هو نه ڇرچو
ڪنهن رڄ مڙس سان ڪجي، انهيءَ ڪارڻ منهنجو انهيءَ
ڏينهن ائين آدرستڪار ڪيائين جو سارو ڪمرو ٽهڪ
سان گونججي اٿيو. پاسي ڪان هيڊ ماستر صاحب جي
ڪوٺي هوندي هئي. سندس ڇرچي ڪرڻ ڪارڻ جو
هيڏو هل اچي متو هو، سو ماستر صاحب ڪي فڪر
وڪوڙي ويو ته اڄهو ته صاحب پرگهٽ ٿئي ۽ گهوڙا
چاڙهي ته هيءُ سڪول آهي ڪين ڪو تماشگاهه! پر ماستر
صاحب اڃا سوچيو پئي ته ڪيئن ماٺ ڪرائجي، ته مون

٧- ماستر ويڙهومل

اسانجو ماستر تہ ويڙهومل. جيتوڻيڪ هو فقط هڪ ڪلاس جو ڪلاس-ماستر ٿي سگهيو، تہ بہ جن بہ ڪلاسن ۾ هو ڪجهہ نہ ڪجهہ پاڙهڻ ويندو هو، اُتيجا سڀ شاگرد سندس ساراهہ ڪندا هئا. سندس پاڙهڻ جو نمونو واهہ جو هو. ڪل چرچي ڪندي سبق پاڙهي پڪو ڪرائي ويندو هو. تواريخ جون خشڪ حقيقتون بہ اهڙيءَ ريت اندر جي پٽيءَ تي اُڪرائي ڇڏيندو هو، جو مور نہ وسرن. شاگردن سان چرچو ڪرڻ ۾ تہ ڪيس خاص مزو ايندو هو.

مان بہ جڏهن مئٽرڪ ڪلاس ۾ هوس تہ مون سان پڻ چرچي ڪرڻ جي چرچ ڪيائين، پر چرچو مهانگو ڇٽس. انهيءَ هوندي بہ سور پي ويو، ۽ مرڪڻ لڳو. مان بہ ڪيس انهيءَ ڪشادهہ-دليءَ ڪري ڀائيندو آهيان. هو وسرڻ جوڳي ناهي، نڪي ڪي وري سندس چرچو ميسارڻ جو آهي.

هڪ ڏينهن رسيس پوري ٿي هئي ۽ ماستر صاحب ڪلاس ۾ اچي ويو هو، پر مان ڪنهن ڪم سانگي ٻاهر روڪجي ويو هوس. ماستر ويڙهيمل اڃا نئون انگريزي سبق پاڙهڻ شروع ڪيو تہ مون در وٽ اچي چيو: "سائين! مان اندر اچان؟" هونءَ تہ اندر اچڻ جي

ٻر مان ڪري ڇا ٿي سگھيس! ڪل تہ ٿي چڪي، واپس وڃڻ جي تہ اها ھٽي ٿي ڪانہ!! تنھن ڪان سواءِ ماسٽر صاحب ڇرڇو ڪيو ھو سبق جي اوٽ تي، سو مان موٽ ۾ جي ڪجھہ ڪري ٿي سگھيس تہ ساڳيءَ طرز تي ٿي، ٻيو ڪو مون لاءِ چارو ھوئي ڪونہ. مان شاگرد، تنھن کي اھڙي رمز اچي ڪٿان؟ ٻر نہ. مان ٻليل ھوس. مون ۾ جو شيطان ھو، سو ماسٽر صاحب جي وزندار وار تي اُٿي سجاڳ ٿيو، ۽ ڪيھر شينھن جيان ٻنا ڏير ۽ ٻيڏڙڪ جواب ڏنائي وڌو. ماسٽر صاحب جي ڇوڙ تہ "اُچو ۽ مسز مٽن!" تي مون وراٺيو، "ڪيئن، مسٽر ٻمبل!!" آھا، ڇوڪرن ڇوڪرين ڪان جو ٽھڪ نڪتو، سو ٻيھي ٿي نہ. سارو ٻلاڪ ٽھڪ ٿي ٻھڪي اٿيو. منھنجو ڪجھہ ڇوڙ ۽ ماسٽر وڏھيمال جو ڳاڙھو ٿيڻ! مان البت ڏجي وڃس ۽ ھڪدم ڀاڻ سنڀاليم. ڪا خطا تہ ڪانہ ڪئي ھئم؟ اَصل نہ. ماسٽر صاحب ڪجھہ ڇيو ۽ مون وراڻي ڏني. ماسٽر صاحب سبق ۾ ڪنھن اداڪار جو ذڪر ڪيو ھو، تہ مون بہ ساڳئي سڪي ۾ خيال جو اظھار ڪيو ھو. ڊڪنس واري سبق ۾ مسز مٽن سان گڏ ٻيو اداڪار مسٽر ٻمبل ھو، جو انسپيڪٽر صاحب جي آفيس جو ماٺو ھو. مسٽر ٻمبل قد جو ٻورو، ٻدن جو موٽو ۽ خوش مزاج ماٺو ھو. چارلس ڊڪنس جي مسٽر ٻمبل جو بيان ماسٽر وڏھيمال سان ٻنھہ ٺھڪي ٿي آيو. جي مان مسز مٽن موافق ٿي لڳس تہ مسٽر ٻمبل ٻنھہ ساموھون ڏنم، ۽

جيڪي ڪيو تنهن تي شاگرد ڪلهي ڪيرا ٿيا. پر هيل ڪل مونتي نه، پر ماستر صاحب تي هئي.

مون جو ماستر صاحب جي عهدي ڪيڪار پڌي ته البت اچرج لڳم. ماستر وڏيرو هيمل وٽ منهنجو ڪافي قدر هو. ڪيس خبر هئي ته مان ڪلاس جو مانيٽر هوس. تنهن ڪانسواء سڪول جي لئبرري ۽ اخبارون جي سنڌس چارج ۾ هيون، سي سڀ مان ئي سنڀاليندو هوس. ساڳيءَ ريت پئي ڪم هاج ۾ به مان سنڌس واهر ڪندو هوس. شاگردن ۾ منهنجو مان هو. ماستر صاحب توڙي سڪول جو هيڊ ماستر مونکي پڻ ڪان وڌ ڀڪ گهرندا هئا. اهڙي شاگرد سان سڄي ڪلاس جي منهن تي هيئن ڪليو چرچو ڪرڻ سهڻو نه پئي لڳو. تنهن ڪانسواء انهيءَ ۾ منهنجي خاص گهٽتائي ٿي هئي. ساري سڪول ۾ اسانجي ڪلاس ۾ ئي ڇوڪريون هونديون هيون. اُنهن اڳيان هيئن ڪلڪو ڪرائڻ سخت اُپمان پريو قدم هو، پوءِ ڇا جي اهو ماستر صاحب ڪيو هوا! تن ڏينهين ماستر صاحبن جو شاگردن وٽ واه جو مان هو!! ماسترن اڳيان شاگرد ائين ڪچن جهڙي پسيءَ ڇا سندن مجال جو ڪنڌ ڪڍي ڪين ڪجهه چون!!! پر مونکي ٻاه وٺي ويئي. مونکي ماسترن لاءِ پڻ وانگر عزت هئي، شايد مونوٽ جيڪو سندن قدر هو سو ٻين وٽ ڇڏو هجي، پر مون پنهنجو سوُمان ڪڏهن ڪين ٻاسيرو ڪيو. اهو سوُمان پوسري اُٿيو. ماستر صاحب ڏي خاص طور منهنجي پيٺي ڪل وجهڻ واجب ڪين هو.

٨- ماسٽر نانڪرام

ماسٽر وِيڙهيمل کانسواءِ ٻيو ماسٽر، جو جهٽ هُري ايندو آئُم، سو ڪاڪو نانڪرام. هو اُنهيءَ زماني جو ٻڪو ماسٽر هو. ٻاهريون ڏکو رکڻ جي هر جاءِ هر ڪا ڪوشش ڪندو هو، پر اندروني دهشت چڱي گهٽ هيس، اُنهيءَ ڪارڻ رعب رکڻ ۾ ڪامياب ٿي ڪين سگهيو. وقت تي نه ڪواهڙو قدم نه کڻي وهندو هو، جو آخر ڪلڪ-هاب ٻڌائيندو هوس. پر هو ڏاڍو رڃ مڙس. مڊڄس ڪو ڪوٽ ڪين هو. هو بلڪل سادو، پر دل هوندي هيس ته آءُ نه ٻين مکيه ماسترن مان ليکجڻ ۾ اچان. سڌ شهه-سواريءَ جي نه هرڪنهن کي ٿيندي، پر جي اها سگهي سڌ آهي ۽ اُن مان همت هموار نه آهي، ته اها سڌ سگهي ٿي رهجي ويندي.

مان تن ڏينهن درجو ڇهون پڙهندو هوس يعني هن وقت جو درجو ڏهون. اُنهن ڏينهن ۾ انگريزي پنجين درجي کان وٺي پاڙهڻ ۾ ايندي هئي، جنهن ڪري ڏهين درجي تائين ٻوليءَ جو چڱو اڀياس ٿي ويندو هو. وينر جو مان پڙهندو هوس سرڪاري سڪول ۾ نه انگريز بهادر جي ايامڪاريءَ ۾ انگريزيءَ تي خاص ڌيان ڏنو ويندو هو، جنهن ڪري ڏهين درجي ۾ انگريزي چڱي ايندي هئي. اُنهيءَ کان سواءِ منهنجو

۽ سندس حب سندي ڪيڪار ڪيم. پوءِ ماستر صاحب
ٻاڙهو ڇو ٿي ٿيندو ويو! "اِس هاف دي، اُس هاف
لي." دنيا جو اهو دستور آهي، پوءِ ماستر گرم ڇو ٿي
ويو هو!! هيءَ جو ٺهڪڙو چالو ٿي رهيو، تنهن ماستر
صاحب کي منجهائي وڌو هو. ڪيس اها خواب خيال ۾ ٿي
ڳالهه ڪانه هئي ته ڪو به شاگرد ڪيس ڪڏهن به حاضر
جواب ڏيئي، ترت دان، مها پيچ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي
سگهندو. شاگرد ويچارا مئا ماريا پيا هوندا هئا، سو ٿي
انگريز جي راڄ ۾، سرڪاري سڪول ۾. ماستر صاحب
کي ڇوٽ اها آئي ته پنهنجي ڇتراڻيءَ سان شاگردن
جي ڪچڙي من تي جيڪو پنهنجو طلسمي ڪوٽ اڏي
هئائين، تنهن ۾ اڄ ڦال پئجي ويو.

انهيءَ هوندي به حالتن تي قبضو پائڻ لاءِ منهن
پڪو ڪري، ماستر صاحب مونکي اندر اچي پنهنجي
جاءِ وٺڻ لاءِ موڪل ڏني. پر سندس اندر ۾ منهنجي
جواب جيڪو طوفان کڙو ڪري ڇڏيو هو، سو ڪيس پاڙهو
ڇو ٿو ڏئي!! آخر مون طرف نهاريندي چيائين، "ڇيتن،
ٻڌ. اڳتي نه تون مونسان چرچو ڪج، نه وري مان ٿي
توسان چرچو ڪندس." مون به جهٽ چيومانس: "سائين،
جيڪا اوهانجي آگيا."

ڪلاس پورو ٿيو. ڏينهن گذري ويو. ٻئي ڏينهن
وري ماستر ويڙهومل سائينءَ جو ساڳيو.

شاگرد کي سوال جواب جو تنهن زماني ۾ ٻنهي حق ڪونه هو، تنهنڪري مون جو ماستر صاحب جي مارڪن ڏيڻ جي طريقي تي سوال اُٿاريو ته سياڻيڪ ڪاڪي نانڪرام کي منهن لڳي. خفي ٿي چيائين ته هيڏانهن ڪر نوٽبڪ ۽ ڏسان ته ڇا ٿي هيڏي ٽِڙ ٻِڙ لائي ڏني اٿيئي؟" جواب غور سان ڏسندي چوڻ لڳو ته "ها، ڊاڪٽر صاحب تنهنجو بدل ٻانهو ٿي ڏنو، جنهنکي "پيارا ڊاڪٽر" ڪري ٿي خط لکيئه!!" مون ان جي هڪدم ورندي ڏني: "سائين، جي ڊاڪٽر واقف نه هجيم ها، ته اڻ واقف ڊاڪٽر خط لکڻ تي تورَوني اچي ها، ۽ واقف ڊاڪٽر کي ته ائين ئي لکبو!" هن رد ڪد ملڻ تي به ماستر صاحب باز نه آيو، ۽ ٻاڙي ڪتڻ ڪاڻ ٻي حجت اُٿاريائين. "ڇي، سڄين سارين ڏهن مارڪن جو خط، ۽ ان ۾ جملو لکيو اٿيئي هڪڙو!!" مان به ائين سٽرو آڻ مڃڻ وارو ڪين هوس، سو وراڻيم: "سائين، مارڪن جو جملن سان ڪهڙو واسطو! خط ۾ جيڪڏهن گهر ٻار ڳالهيون نه ڄاڻايون هجنم، ته پوءِ ڀل مارڪون ڪاٽيو. مٿان سرنامو ڏنو اٿم، خط جي صحيح ريت شروعات ڪئي اٿم، ان ۾ بيماريءَ جو قسم ۽ ڪڏهن کان شروع ٿي اٿم اهو ڄاڻايو اٿم، ڪيس اچي ڏسي وڃڻ لاءِ عرض ڪيو اٿم ۽ خط جي پڇاڙي پڻ پوريءَ ريت ڪئي اٿم. وڌيڪ ڇا لکان؟" ماستر صاحب منهنجي جواب تي اَلبت پوسريو، پر پيو حيلو ٻهانو نه ڏسي، ڇهن مان ڇهه مارڪون ڪري ڏنائين.

گرو-پتا پاڻ ناميارو پروفيسر هو ۽ گهر ۾ سائنس انگريزيءَ ۾ ڳالهائڻ جي هدايت ڏنل هيم، جنهنڪري پڻ انگريزيءَ جو محاورو چڱو خاصو ٿي چڪو هوم. انهيءَ وقت ۾ ماستر نانڪرام منهنجو ڪلاس-ماستر هو. هڪ دفعي هفتيوار امتحانن جي سلسلي ۾ انگريزيءَ ۾ امتحان ٿيو. سوال مليو ته انگريزيءَ ۾ ڊاڪٽر کي خط لکو. اُن ۾ ڄاڻايو ته اوهان کي ڪهڙي تڪليف ڪڏهن کان هلاڪ ڪري رهي آهي، ۽ عرض ڪريو ته اوهانکي اچي ڏسي وڃي. سوال تي ڏه مارڪون رکيل هيون. مون هڪدم، مٿان ساڄي هٿ تي، پنهنجو سرنامو ڏيئي، لکيو: ”پيارا ڊاڪٽر.. ...، جڏهن ته ڪالهه لاڪر رکي پيو پيٽ ۾ پيچ پوي، تنهن ڪري آءٌ اوهان جو شڪرگذار رهندس، جي اڄ اوهين فرصت ملندي مونکي ڏسي ويندا. اوهان جو شڀچنتڪ...“ جڏهن نتيجو ظاهر ٿيو ته پاس ته چڱين مارڪن سان ٿيس، پر جان ڪٽي امتحان وارو نوٽبڪ کوليان ته خط واري سوال تي مارڪون فقط چار. سڀاويڪ خيال ٿيم ته ماستر صاحب ري گناهه ڇو مارڪون ڪيئي ڪٽيون ڪيون هيون! تنهن ڪري اَدب سان ماستر صاحب جو ان حقيقت ڏانهن ڌيان ڇڪايم. ڀڙڪين ته ڳالهه ٽارڻ جي خيال کان وڃي پنهنجي جاءِ تي ويهڻ لاءِ چيائين ۽ پر مان به ضدي هوس، سو اُتان ٻيهي وري اعتراض اُٿاريم. ماستر نانڪرام البت ڪاوڙيو. سرڪاري سڪول ۾

وڌي؛ جنهنڪري سوال دهرائڻ تي مون ساري حقيقت
سڻائيندي شرير شاگرد کي سيکت ڏيڻ تي زور ڏنو.
مان ڪلاس جو مانيٽر هوس، منهنجو شاگردن تي وڏي
ماسترن ۾ مان هو؛ مون سان هيءَ گستاخي ڪيڻ تي نهي!!
۽ ڪاڪي ناڪرام لاءِ ماٺو ڳولي لهڻ محال هو؛ منهنجي
اِت هٽي بيهڻ جو اهو ۽ سبب هو ته ڪاڪي صاحب
سان رد بدل جو ڪجهه لقاءُ ڏسجي. ۽ جئن ته ماستر
صاحب جهت خفي ٿي پيو، ته مون ۾ ڪٽي ماٺ ڪئي.
ماستر صاحب منهنجي ٻاڙهري خوشيءَ کي سبق پڙهڻ
لاءِ چيو ۽ اُن ڪانپوءِ سندس پاسي ۾ ويٺل ايشور جو وارو
آيو، جنهن بعد وري پنج تي ويٺل آخرين ڇوڪر سوٽي
جي سبق پڙهڻ جي نوبت آئي. ۽ سوٽي کي ڇوڻ
کان سيڪنڊ اڳ، ماستر صاحب- جنهنجو ساڄو هٿ هميشه
سندس مٿئين ڇپ تي رکيل هوندو هو- سچ جي وار کي
ڇڪي ڏيندي، اوچتو موندي اشارو ڪندي، آکيو:
”توکي مغز ۾ هوا آهي!!“ ڪلاس مٿان ڄڻ ٻم گولو
ڪريو. مونکي پڻ ڌڪ آيو، ۽ منهنجي سؤمان کي
سخت صدمو رسيو، ۽ مون به ٻي ڌڙڪ ڇڏي ڏنو مانس
”ها، اٿم.“ ماستر صاحب لاءِ هيءَ ورندي ناقابل برداشت
ثابت ٿي. حڪم ڪيئو: ”ڪلاس کان ٻاهر نڪري وڃ.“
مون حڪم جي هڪدم تعميل ڪئي. ڪلاس ۾ هل
هنگامو مچي ويو.

مون من ۾ ويچار ڪيو ته، مان وري ڪاڪي جي

پر منهنجو سوچڻ ڪٿي هو!! مون ٻڌو هو ته ماستر صاحب، هيڊ ماستر صاحب کان خاص ٿهندو هو. پنهنجي نسبت وڏي ماستر کي دانهن هڻ برداشت ڪڏهن ڪين ڪري سگهندو هو. تنهنڪري مون به هوڏ ٻڌي چيو ته "مان هيڊ ماستر صاحب وٽ ٿو وڃان." ماستر صاحب جي منهن جو پنو لهي ويو. مان اٿي ڪلاس کان ٻاهر آيس ته ڏاڍي پاٻوهه مان سڏي چيائين، "تون ٻه دانهن ته ڪٿي وڃين؟" مونکي البت لڄ آئي، پر پنهنجو ضرورت سڌ ڪرڻ خاطر چيومانس: "سائين توهين ٻه راهه گناهه ماريو ڪون ڪائيندا ته اسين به لاچار ته ٿيندا اسين ته ڀيو ڇا؟" نيٺ ڏهن مان جڏهن اٺ مار ڪون ڏنائين، ته ڏهن مس رد بدل لٿي!!

ٻئي دفعي مئٽرڪ ڪلاس ۾ ساڳئي ماستر صاحب سان اچرج پرٻو اڪاءُ ٿي پيو. ڪاڪو نانڪرام اسانکي سنڌي پاڙهيندو هو. انهيءَ ڏينهن مونکي سبق پڙهڻ لاءِ چيائين چاڪاڻ ته آءُ سڄي همٿ ٿي ڀڙنڻين بينچ تي ساڄي طرف پهرين نمبر وينو هوس. مان جو سبق پڙهڻ ۾ مشغول هوس ته پٺيان نبي بخش منهنجا ڪتاب سيڙهي منهنجي وهڻ واري جاءِ تي ڪري رکيا، جنهنڪري پڙهڻ پوري ڪرڻ تي مان بينچ بدران ڪتابن تي وڃي ويٺس. انهيءَ ڪري اسانجي طرف کان ڇهه ٽهڪڙو مٿو، ۽ مونکي ڪل اچي وئي. ماستر صاحب جو هيءُ ڪلڪو ٻڌو، سو سبب پڇيائين ۽ مون ٻڌايو، ته سنڌس منيان

ڪاڪي جي ڪلاس ۾ نه وڃڻ جو ذڪر ڇيڙي، هڪدم چيائين ته ”اڄ کان ڪاڪي جي ڪلاس ۾ ضرور وڃجانءِ؛ ماستر مائٽن جهڙا ئي ڪري ليکڻ گهرجن، مائٽ ڪين وقت تي ٻارن کي ڳالهائيندا آهن.“ ان جو مون فقط اهو اتر ڏنو ته ”سائين، منهنجو پيءُ هوند مون جيڏي پٽ کي ائين هرگز ڪين چوي جئن ڪاڪي ڪيو هو، تڏهن هوندي به اوهانجو حڪم مونکي بر چشم آهي، پر مان ڪاڪي جي ڪلاس ۾ سڀاڻي کان وڃي ويهندس.“ اِس منهنجو ٻاهر اچڻ ۽ ڪاڪي جو به ڪلاس مان ٻاهر نڪرڻ. ”سائين اِس، صاحب کي وڃي دانهن ڏنوَ؟“ ڪاڪو ته ڏڪڻ لڳو. چيائين ”هتي ڇوڪرن جي منهن تي ڇو ٿو چئين، انهن جي به بيگهي مچي پوندي، هل هيٺ ماسترن جي ڪوٺيءَ ۾، اتي هلي ڳالهاءِ.“ هلياسون هيٺ ته چوي ته ماسترن جي منهن تي نه چؤ، هل ٻاهر ورانڊي ۾. اِس، منهنجو زور ته ماستر صاحب ٻاڻ نه پڄي، هيڊ ماستر وٽ دانهن ڪٽي ويو هو، ۽ هنجو عذر ته هيڊ ماستر صاحب سان سهڄ سڀاءُ ڳالهه نڪتي هئي. جڏهن ڏٺم ته هاڻ سائين ٻر ٿو ٿئي، تڏهن ساٽس سرچي، ٻئي ڏينهن کان وڃي سندس ڪلاس ۾ ويٺس. انهن اڙٻنگاين سبب ڪاڪو نانڪرام ڪڏهن ياد ايندو آهي.

ڪلاس ۾ نه ويندس، جيسين پاڻ پاڙيهي مونکي اچ
لاءِ نه چوندو. اها البت ٻاراڻي هٺ هئي، پر منهنجي
خود-داريءَ کي اهڙي چوٽ اچي وئي هئي، جو انهيءَ کان
ڪنهن علحدي سمجهوتي تي آءُ سرچڻ وارو ڪين هوس.
جڏهن مان ماٺ ڪري ويٺس ۽ قصو ختم ٿيو ته ٻيهر طوفان
مچائڻ جو ڪهڙو ضرور هو، سو به هيڏو وقت ترسي!!
پيرڊ پورو ٿيو ۽ رسيس ملي، ته خبر سڄي سڪول ۾
ڦهلجي وئي. ماسترن ۽ شاگردن کي عجب لڳو ته ڪاڪي
هيءُ ڪهڙو ڪم ڪيو هو! ڇوڪرن کي هڪ هٿي
ملي. چوڻ لڳا ته ڪاڪو جيڪڏهن ڇيڙي جهڙي شاگرد
کي ٻاهر ٿو ڪڍي، ته اسانکي ڪڍيائين ته ڇا ٿيو؟ ضرور
ڪاڪي سان ڪا ويڌن ٿي ڏسجي، جو هو چڱا مڻا
وديارٿي سڃاڻي نٿو سگهي، جنهنڪري جيڪو منهن
سامهون اچيس سو ٿيو ڏوهاري، ۽ مٿس ٿي ٿو ماجرا
مڙهي. ڪاڪي صاحب سمجهيو هو ته مان پاڙيهي موٽي
ايندس، ۽ قصو ٺهي ويندو. پر وقت پوڻ سان پاڻ قصو
ويو بگڙندو. ڪاڪي جي ڪلاس ۾ گهڙڻ کان اڳ مان
ٻاهر نڪري ايندو هوس ۽ سندس ڪلاس مان نڪرڻ
تي آءٌ پيهندو هوس. انهيءَ ڪري ٻيا ماستر مونڏانهن
نهاريندي ڪاڪي ڏانهن اشارو ڪندا هئا ته ڪاڪو
البت اڇانبو هو. جڏهن ڏينهن نبرندا ويا، تڏهن ڪاڪو
صاحب ويو ششدر ٿيندو. هڪ ڏينهن مان جو هيڊ ماستر
صاحب وٽ ڪنهن ڪم سانگي لنگهي ويس ته منهنجو

سڀ منهنجي چارج ۾ هئا. ڪلاس جو مانيٽر ته چوٿين درجي کان ٿيندو پئي آيس، ۽ مئٽرڪ ڪلاس ۾ سڪول جو پريفيڪٽ پڻ مقرر ڪيو ويس. انهن سڀني عهدن سبب شاگرد مونکي عزت جي نظر سان ڏسندا هئا ۽ ماستر مونکي ڀائيندا هئا. هيڏڙيءَ وهيءَ ۾ ٿي جو هيترو مان حاصل ڪيو هوم، سو به ڪتابن کي گهر ۾ هٿ نه لائڻ سان، سو منهنجو چاهه مڙهن لڳي چڙهيو!! ماستر جمنداس گهڻوئي سهڻي صلاح ڏيندو هو ته گهر ۾ ڪجهه پڙهه، پر آئون به ڪن لاٽار ڪندو هوس. هن حالين جيڪي چار اکر سڪول ۾ پڙهيو هوس، تن تي پاڙي، توڪل جو ترهو ٻڌي، اچي امتحان ۾ ويهندو هوس.

مئٽرڪ امتحان ۾ جيڪي ڪري آيو هوس تنهن اندر ۾ البت اڻ تڻ ۽ اٿاولائي آڻي ڪئي: آلائجي ڇا ٿيندو، آلائجي نتيجو ڪهڙو نڪرندو!! انهيءَ الڪي ۾ ٿي وقت نبري ويو ۽ اهو ڏينهن جهٽ اچي سهڙيو جنهن ڏينهن امتحان جو نتيجو ظاهر ٿيڻو هو.

امتحان جي نتيجي جون تارون اخبار وارن وٽ منجهند جو ٻي بجي کان اچڻ شروع ٿينديون هيون. مهدا انهن تي وهامي ويا، پر انهيءَ ڏينهن وقت ٻڌهه وڌي پيو. صبوح جو ڏهين کان مان ۽ خوشي، اسانجي گهر جي ٻاهران ايڏل ونڻ جي ڇانو هيٺ، ڳالهيون ڪندا رهياسين. اندر ۾ آنڌ مانڌ، ٻاهران مٿو ٺڪي وارو ٻهروپ، جڻ ڪا خاص ڳالهه ٿيڻي ڪانه هئي!! ڇگي ويڙم ايڏي ڳالهيون ڪيونسين،

۹- ننڍپڻ تي ظاهر ٿيو

سڪول ۾ پڙهندي مان ڪو خاص اوچ ۽ محنتي شاگرد ڪين هوس. ڪلاس ۾ سو سڀ ڪجهه ڌيان سان ٻڌندو هوس، باقي گهر ڪتابن کي هٿ به ڪين لائيندو هوس. فرصت وارو وقت پاڙي ۾ ٻارن سان رانديون ڪرڻ، گهمڻ ڦرڻ ۽ اخبارون ۽ مخزنون ڏسڻ ۾ صرف ڪندو هوس، باقي سڪولي ڪتابن جو ٿيو پلو. انهيءَ ريت وقت سٺو پئي گذريو. هر سال ساليانی امتحان ۾ سٺي نمبر ۾ پاس ٿيندو هوس، تنهنڪري گهر ۾ ڪتابن اٿلائڻ جي ضرورت نه سمجهندو هوس. تنهن ڪانسواءِ پنجين درجي انگريزي ڪلاس جو لکڻي - داس ٿيس ۽ ٻيا هر قسم جا عهدا حاصل ڪيم ته منهنجو حوصلو وڌي ويو ۽ پاڻ ويساهه وڌي ويم. پنجين درجي ۾ گهران لکي آڻڻ لاءِ مضمونن ۾ سهڻا ۽ نئي بيت وجهڻ ڪري اهي انگريزي توڙي سنڌي مضمون ماستر صاحبن وٽ خاص پسند پوڻ لڳا، جنهنڪري آءٌ سندن پيارو شاگرد ٿيس. ڇهين درجي ۾ ڀڳت سورداس جو ناٽڪ انگريزيءَ ۾ لکيم- جو اهو کيل وڄهڙائيءَ ۾ ڏسي آيو هوس- جنهن تي خاص شاباس مليم ۽ ستين درجي ۾ سڪولي مخزن ۾ منهنجون ننڍيون آکاڻيون پوڻ شروع ٿيون، جنهنڪري شاگردن ۾ مانور ٿيس. انهيءَ ڪانسواءِ ڪلاس جي لئبرري سڪول جي ريڊنگ روم ۽ ڊبيٽنگ سوسائٽي

وڏي ويم. انھن ڏينھن ۾ چرچا گھڻا ڪيا ھئين ته منھنجو ٻڌات پرسو، اخبار آفيس مان نڪتو. ھو ڪنھن سڪول ۾ ماستر ھو ۽ پنھنجن شاگردن جي خبر پڇڻ، اخبار آفيس مان ٻاھر اچي رھيو ھو. اسان طرف ايندي پرسي مونکي منھن پيلو ڪندي چيو ته "فلاڻا، تون ته فيل ٿيو آھين." دوستن ٿي پوءِ ڳالھ ڪئي ته ھيءَ خبر ٻڌي مون رنگ مٽائڻ شروع ڪيا ۽ منھن مرونجي ڏھوماڻجي ويم. ٻنھنجي سر مونکي فقط انھيءَ چورا ڪورا اچي ورايو ته آخر مان ناپاس ٿيو ڇا ۾ ھوندس! ھڪ ھڪ وشيھ ڪري ڪنيم، انگريزيءَ ۾ ته مان ھرگز ناپاس ٿيڻ وارو نه ھوس. مون جھڙي انگريزي ٻئي ڪنھن کي آئي ڪٿي ٿي. سنڌي ۽ سائنس ته بلڪل ئي آسان ڪم ھئا، تواريخ ۽ جاگرافي ته چپٽين ئي ياد ھيون، باقي رھيا حساب، تنھن ۾ به ڪنھن جي وٽ جو ڪين ھوس. جيوٽيڪ جاميٽريءَ ۾ ڪجھ ڪسو ڪيو ھوم، ته به آلجبرا ۽ آرتميٽڪ ۾ اھڙو ڪيو ھوم، جو پڪ ھيم ته ڊسٽنڪشن ملندي. دوستن کي به ھيءَ خبر نه آئڙي، تن پڻ دلداري ڏني ته "انھن ڪٿان ھوندو، جي تون ناپاس ٿئين ته اسين اڳيئي ناپاس." ڇٽي نٿو سگھان ته ھيءَ ڏڏڪو ڏيندڙ خبر ٻڌي پيرن ھيٺان زمين کسڪڻ لڳي يا نه، يا جئن سمجھوءَ ٿي چيو ته مئٽرڪ امتحان ۾ پيپر ملڻ سان ٻڌن مان ٻجلي گھمي ويندي آھي، سا ٻجلي ھن ٻد خبر ٻڌندي، گھمي وئي يا نه، پر گنڀير ته بيشڪ ٿي ويس

تانجو ننگون نڪرا ٽيڻ تي اچي سهڙيون؛ تڏهن مس هڪ ٻئي کان موڪلائي، گهر هلياسين. سڀان پاڻي ڪري منجهند جي ماني کاڌيم، پر الڪي ڪارڻ گره ڳيهي ڇوٿو! هڪ لڳو، ٻه ٽيا، هاڻ ته ٽي ٻه اچي ٽيڻ تي بيٺا. هاڻ ته گهر وارن کي به ڪجهه قدر خيال ورتي ويو. منهنجي امتحان جي نتيجي ترت ڳهرائڻ لاءِ بمبئيءَ کان خاص تار اچڻ جو پربنڌ ٻڌ ڪيو ويو هو؛ جيئن ته تار کانءِ آئي هئي، سو اهوئي انومان ڪيو ويو ته، ڇوڪر ٿي ڊاٺيون پاٽيون هيون!! تن جا نڪاءَ ٻڌي آءُ آئي سيپريس، ته هلي اخبار آفيس مان خبر لهي اچان؛ پر مائٽ ڪٿان ٿا موڪل ڏين! ڏاڏي جو سوڪتو ڀهريون پونو، تنهن کي اڪيلو ڪيئن ڇڏيو! مائٽن جي نتيجو دلپسند نه نڪري، ته ڇوڪر الائجي ڇا ڪري وجهي!! منهنجي ضد ڪرڻ تي؛ ڪين خاطري ڏيڻ بعد، مس ڪري ٻاهر نڪرڻ جي موڪل ملي. تار ٻاهوءَ ڏي، ڇئي ٻه ورتيم ته جيڪڏهن اسانجي سرنامي تي ڪا تار آئي هجي ته اها مونکي ڏني وڃي. اهو هٿيار هٿ ڪري ڀول هليو قسمت آزمائڻ!!

اخبار آفيس مان پڇا ڪرڻ تي پتو لڳو ته اسان وارن نمبرن جي خبر اڳا کانءِ آئي هئي؛ تار واري ٻاهوءَ چيو ته مون لاءِ خاص تار ٻه اڳا ڪين کانءِ پهتي هئي. انهيءَ ڪري لاچار ترسي بيٺس ته ٻيا تارون اچي سهڙن. اخبار آفيس سامهون بيٺو هوس ته دوست ميڙاڪو ڪري

١٠- ڪاليج جا چار سال

مئٽرڪ امتحان جو نتيجو ظاهر ٿيو ته اسانجي قسمت جو جڻ فيصلو ٿي چڪو- ايندڙ چار سال ڪاليج ۾ گهارڻا هئا!! ڪاليج جو خيال ڪنديئي دل ٻهار ٻهار ٿيڻ لڳي. ٻانڌ ٻڪي هاڻ آزاد ٿيڻو هو! سڪول ۾ ڪلاس ۾ حاضر رهڻ لاءِ ٻڌل هئاسين، سبق ٻروقت ياد ڪرڻ لاءِ ٻڌل هئاسين ۽ اهي ٻڌائڻ لاءِ ٻڻ ٻـڌل هئاسين!! ڪاليج ۾ نه ڪو اهڙو ٻنڌڻ هوندي ڪونه. دل چاهي ته پروفيسر جي گفتار هلي ڪن لائي ٻڌجي، جي نه چاهي ته ٻاسي واري چمن ۾ هلي چرچي گهمجي!!! ڪاليج ۾ ڪا به بندش ڪانهي، ائين اسان ٻين کان ٻڌو هو- ڏس ڏيکار، ڳـاءِ ڳالهاءِ، جواني جڻ وٽيئي ٽٽن پل نباهه!!! ٻيو وري ڏيک گهر ٻوئي ڇا هو! اسانجي وڏڙن واقفڪارن ڪاليج جا اهڙا مست چٽ ڪٽي ڇڏيا هئا، جو جن مئٽرڪ پاس ڪئي تن مکڻ جا منارا ڪٽي اڏيا! وٽن ڏينهن اندر، جيسين ڪاليج کلي، تيسين معصوم مکڙي کلي گل ٿي پيئي- نوان سوٽ نوان بوٽ، نيون ٽائيون نوان ٽيش، نوان روپ نوان رنگ، نوان ڍول نوان ڍنگ!!

وٽن جون ٿي ڪاليج کلڻو هو. انهيءَ ڏينهن هرڪو ٽپ ٽاپ ٿي ڪڙڪي ڪڙڪائيندو اچي وقت سر ڪاليج ۾ سهڙيو. ڇا نـه ٻهاري لڳي پيئي هئي! جاهلو ٻئر جي

۽ مغز ۾ ڏان ڏان ٿيڻ لڳي. جڏهن حساب لڳائي بيٺس
ته ڪنهن به ڪم ۾ ايترو گهٽ ڪين ڪيو هوم جو ٻنه
ڪاڻا ٿي وڃان، تڏهن پاڻ سڀالي سوچڻ لڳس ته پرسي
جي آنڌل خبر جي ڇڪاس ڪٿان لڀجي. هُو منهنجي
پاسي ۾ اڀو جنهن ڀڃي تي نمبر جاچي رهيو هو ته اُن
طرف نظر ڪندي ڏٺم ته اُن تي منهنجو نمبر ته ڪٿي
به لکيل ڪين هو. تڏهن همٿ ٻڌي پڇيومانس ته
"منهنجو ڪهڙو نمبر پڇي آيو آهين؟" ورنديءَ ۾ هڪ
نمبر ڏي اشارو ڪيائين. "اڙي پاڻي، توکي ڪنهن
چيو ته اهو منهنجو نمبر آهي؟" انهيءَ تي چيائين ته
"تو ڪين هن دوست کي اهو نمبر ڏنو؟" مون ته
دوست کي مسخريءَ ۾ اهي خيالو ڪٽي ڪو نمبر ٻڌايو
هو، جو منهنجي ليقات کٽي گهڻو ٻڌو هو ۽ اهو نامراد
ناپاس ٿيو هو!! پرسو منهنجي چوڪ ڏسي، مونکان
منهنجو صحيح نمبر وٺي، سٽينڊو اخبار آفيس ۾ گهڙي
ويو، ۽ منٽن ۾ موٽي اچي واڌايون ڏنائين. انهيءَ
تي سڀني دوستن جون واڌايون وري ويون؛ ويتر جو
ٻڌايائين ته پنجاه نمبرن ۾ فقط مان ئي پاس ٿيو هوس،
ته جڻ چوڪ جو حساب پنهنجو پاڻ چڪائجي ويو!!
پوءِ ته سڀ دوست ڪڇون ماريندا، هليا سينما اسڪوپ تي.

رهي، تانجو ڪلهن لڳڻ تي مس نشو نٽو ۽ ساڃهه آئي
ته تقرير ختم ٿي چڪي هئي. تقرير جي رفتار ۽ رواني
انوکي هئي. خيال البت خشڪ هئا، تڏهن ڪڙي سٽي،
اُهڙي جيان، ڳيسڻ ڏيئي پئي وياسين. اهو هو پرنسيپال
سور ترام (ڏارانڻ) بالچند هناڻي، جنهنجي رعب ۽ رڳهه
جون هيل ٽوٽي فقط ڳالهيون ٿي ٻڌيون هيونسين؛ اڄ ٿي
ڪيس ڏٺوسين ٻڌوسين. واه جو ڏيول هو! سندس ساڻي
هيبت سڪيا پرائڻ جو اُن ويل ٿي پرن ڪيوسين!

ڪلاس شروع ٿئي اڃا ڪجهه ڏينهن ئي ڪين گذريا
۽ اَڌ ٽاپڪن جي اُچارن ۽ اڏام ڪـان مس ڪري واقف
ٿيا هئاسين، ته اليڪشن جو اعلان ٿيو. ودياٿي عهديدارن
چونڊڻ لاء حڪم جاري ٿيو ۽ ڇوڪرن جي چڙڻ ڇيڪ
ڇڙي. هر هنڌ نمديون وڏيون رنگ برنگي چٽڪين جي
ڏي - وٺ شروع ٿي ويئي. جدا جدا عهدن لاء اميدوار
ته چڙيو، پر سندن سنگتي ۽ حمايتي صبوح ساڻ منهن
مهت ڪري، سهڻي سٽيي سنائي لباس ۾ سويلئي اچي
ڪاليج ۾ سهڙندا هئا، ۽ ووٽ لاء منٿ ميڙ چالـو ٿي
ويندي هئي. دوستن دون ۽ سڃاڻپ وارن کي ووٽ
لاء واسطو وجهڻ ڪان ويڪ هرڪو وليو ٿـي ڇوڪرين
پٺيان ڊوڙڻ. اُنهن رنگين چٽڪين جي ورڪـا جيڪا
ڪاليج جي ڪمارين تي ٿيڻ لڳي، اُن تي آسمان جي
آپڇرائن کي پڻ ايرکا ٿيڻ جو ڪافي ۽ قوي سبب هو.
پر مٿن فقط سڪڻين چٽڪين جي نوازش ڪين ٿي ٿي-

عاليشان عمارت، پريان ۾ ڪشادي دل سان ڀانهو
ڀڪيڙ ڀڻدي، "خوش آمديد" ڪئي. سندس گول گنبذ
قداور ٿنڀن واري پيش دالان، سائي گاهه جي ڦهليل پارن
سدا سهڻن سڳنڌ گلن ٻوٽن، ڦوهارن ۽ چشمن، ايندي
سان اسانجي دل گهري مرحبا ڪئي. شايد منهن مهت
تي چڱي ويڙم لڳي ويئي ني ڏني، جنهن ڪارڻ حاطي
ٻيهي نئين دنيا جو پورو ديدار نه ڪري سگهياسين
ٿيم اچي پرپيو هو، تنهنڪري سٽ ڪٽي سڌو هال
اچي وارد ٿياسين - ساليانى مهورتي ڀاشڻ ٻڌڻ خاطر.
پرنسپال صاحب پوري وقت تي اچي سهڙيو. هال
سارو شاگردن سان ستيو پيو هو، ٻج ڇٽڻ جي به جاءِ
ڪانه هئي. جتي ڪجهه منٽ اڳ هڙ ٻڙو متو پيو
هو، اتي جانب جي جاءِ تي اچڻ سان اهڙي شانتي
ڇانئجي ويئي، جو ٽاچڻيءَ جي ڪرڻ جو آواز هوند ٻڌڻ
۾ اچي. ڇا نه ڪمال هئي! پرنسپال صاحب جي ڇا
نه فلڪ هئي!! سندس ٻول ۽ ڍنگ مڙني کي ڪيس
ٻڌڻ ڪاڻ منتظر ڪيو. هو اٿيو، ۽ هڪ دفعو چوطرف
نظر ڦيرائڻ بعد پنهنجو ڀاشڻ شروع ڪيائين. لڳاتار
ڳالهائيندو هليو، سڀ چپ چاپ ٻڌندا رهيا ۽ ٽڪ
ٻڌه ڪين ٿيو!! ڇا نه سندس خيال عالماڻا، ٻولي سهنجي
۽ سلوڻي، ۽ نوع گهرو ۽ گهرائپ ڀريو!! فرش تان عرش
تي نيئي هليو ۽ اسين به اڏرندا اڏامندا، نيري گگن جو
نرالو ساءُ وٺندا رهياسين؛ ڪاٿ پي سڌ سمڪ ڪانه

سوار هوا. اُن آشرم وارا لاهوريءَ جي چونڊ لاءِ ووٽرن کي آڻڻ ڪاڻ، مست ٿي ۾ جهومي، سنڌس جهنڊا جهلائي رهيا هئا!! اِتي پرنسيپال پاڻ ٻاهر نڪري آيو. هُنَ ٻاجا ڪاليجي چونڊن جي اصول خلاف هئا. ڏهوٽ ڏهوڙيءَ تان لاٿو ويو، لاهوري چونڊن ۾ اميدوار ٿيڻ کان خارج ڪيو ويو، منٿن ۾ ماٺ ٿي ويئي. ميدان صاف ٿي ويو ۽ ڪاليج جو ڪم وري باقاعدي شروع ڪيو ويو.

ڪاليج جي عهديدارن جون چونڊون پرجاواديءَ راڄ ۾ لوڪ سڀا جي چونڊن کان ڪنهن به حالت ۾ گهٽ ڪين ثابت ٿيون ۽ ڪن حالتن ۾ ڀاڻ اُنهن کي شهه ڏيڻ تائين پهتيون ۽ ڪانئن گوءِ ڪڍي ويئون. اليڪشن جي اعلان کان چونڊن ٿيڻ تائين ڪاليج ۾ راجنيتڪ معاملو متو ئي رهيو. ساڳئي شهر جي شاگردن جون لڳاتار بيٺڪون لڳنديون رهيون، وڏن جي ساڳي ڪرت وارن جا جدا ميڙ ٿيندا رهيا، مذهبي گروه پنهنجو زور لڳائيندا رهيا، ڳوٺاڻن تي گورن پيرن جا قسم کڻندا رهيا، ظاهر ۽ ڳجهه ناهه نهندا رهيا؛ مطلب ته اميدوارن کي ڪٽائڻ خاطر انيڪ سٽاءَ سٽيا رهيا. مينارام هاسٽل ڪاليجي چونڊن جي باري ۾ منصوبن ۽ سٽائن، ڳجهن ناهن ۽ نون عهدنامن جي ايجاد ۽ جاري ڪرڻ جو مکيه مرڪز هو. ساري رات ڪن ڪوٺين ۾ بتيون پيون ٻرنديون هيون، ۽ بحث پيا هلندا هئا؛ هڪڙا فيصلا نهي پيا

کين قسمين قسمين ننڍيون وڏيون سوڪڙيون پڻ پلڪ پڇ
پيئون. اُنهن ڏينهن ۾ سستايون به هيون. سرها ڪارا
رنگين ربنون، سهڻيون وڻيون عام جام وراهڻ ۾ پئ
آيون. هرڪنهن اميدوار جو پارڻ ڏي وڏيڪ ووٽ ڇڪ
جو نمونو پنهنجو ۽ نرالو هو. اسانجي ڪاليج جي پرنب
سال گوپال تولاڻيءَ مڙني کان گوءِ کڻڻ تي چاهي
زمينداري پار هو، کيس پئسي جي ته ڪا پرواه به ڪا
هئي. تنهن زماني ۾ جاپان زور هو. شال جڳہ جيئ
جاپان، جنهن هرڪا شيءِ بلڪل سستي ڪري ڇڏي
هئي! گوپال به نه ڪئي هم نه تم، سنگين سهڻا زنان
رومال آڻي ڪاليج ۾ ليڏاياٺين. نينگريون رومال ڏسي
هرڪجي وئون. نينگر هيءُ حال ڏسي ايرڪا جي آگ
۾ پچڻ پوسرڻ لڳا. پر اهو ته بلڪل فضول هو. پروي
جو پي-ڪي- لاهوري، تنهن هڪ نئون سانگ رچيو
ڪلاس پئي هليا ته پريان بئنڊ باجن جو ڪن تي پرلاءُ پيو
جئن وقت پوندو ويو تئن آواز وڌندو ويو، تانجو
سرڪس اچي ڪاليج جي نزديڪ سهڙي. پروفيسرن جي
پاڙهڻ هاڻ بيسود هو. ڪلاس ڪري اَڌ ۾ ڇڏيائون
شاگرد هيءُ نئون لقاءُ ڏسڻ خاطر اچي دالاڻ ۾ ڳاهٽ
ٿيا. بئنڊ وارن جو ڏنو ته هيترا مشتاق اچي مڙيا هئا
سو ڏن ۾ اچي ويا ۽ سارو ڪاليج ڪٺي ڏنائون. شاگرد
۽ استاد جان ڳهوري نهارين ته مار! هيءَ ته آڻات آشرم
وارن جي بئنڊ هئي، جنهن پنيان گهوٽ گهوڙيءَ تي

۽ اخبارن ۽ مخزنن جي مٿان به مان هوس. سڪول جي
بحث مباحثي منڊل جو به مان سيڪريٽري هوس.
منهنجو هرڪو دوست هو. ليکڪ جي حيثيت ۾ به پنهنجين
درجي کان ظاهر ٿيو هوس. منهنجون آکاڻيون سڪولي
مخزنن ۾ شايع ٿي چڪيون هيون. ڇهين درجي ۾ پڪمس
سورداس جو ناٽڪي ڇهڇٽو انگريزيءَ ۾ لکيم.
منهنجي ان ساهس سبب شاگردن کان ليکڪ گهرايا ويا ۽
ڪراچيءَ جي سرڪاري سڪول پنهنجي مخزن ڪڍڻ
جو سندرو ٻڌو ۽ اهڙو اعلان ڪيو. هيتري لياقت هوندي
منهنجي عهدي ماڻڻ ۾ ڪهڙو شڪ ٿي ٿي سگهيو!!
مان ڪاليج مخزن جي سنڌي وڀاڳ جي سمپادڪ ٿيڻ
لاءِ اميدوار بڻيس. سڪول ۾ جو هري آيو هوس نوايءَ
ٿي، سو همت نه سمجهيم ته حڪم هلائڻ سان ڪم ٿي
ويندو. ڇڪيون سو مون ڇپايون، باقي شاگردن ڪسي
ووٽ لاءِ چوڻ جو گهڻو ڪم منهنجن ساٿين ۽ حمايتين ٿي
ڪيو. مون گهڻو تڻو فقط نظرداري ٿي ڪئي. سنڌي
وڀاڳ جي سمپادڪيءَ ڪاڻ ٻڻ جبري چڪري لڳي.
هڪ طرف هو ڏيون ڪشناڻي، جنهن "آزاد" جي تخلص
سان پنهنجي شعر ذريعي ڪاليج ۾ نوڙي ٻاهر چڱو نالو
ڪڍيو هو. انهيءَ ساڳئي صاحب ٻوءِ گوتم ٻڌ جي ڪوتا
۾ ڪهاڻي "پورب سنديش" جي نالي سان لکي، سنڌي
شاعراڻي محفل ۾ جوڳي جاءِ همت ڪئي. آزاد اڳيئي به
ڪاليج مخزن جو سنڌي سمپادڪ ٿي رهيو هو، تنهن

ڊهندا هئا، ۽ ٻيا پيا اڳين جي جاءِ ڀريندا هئا. پرچار جي بازار هميشه گرم رهندي هئي. اميدوارن کي اوچ ڏيارڻ خاطر علحدا علحدا ۽ عجيب غريب عذر ڏنا ويندا هئا - صبوح جو هڪ راڳ ته، شام جو علحدو آلاپ - مطلب ته جي ووٽر صاحب ڪجهه سوچڻ جي ڪوشش ڪندو هو ته مٿس گڏوبندر جي اسپتال ڏي راهي ٿيڻ جي نوبت اچي نازل ٿيندي هئي. اليڪشن جو ڌمڪر چڱو وقت هليو، جنهنڪري اميدوار ۽ سندن ساٿي هڪ طرف ته ويچارا ووٽر ٻئي پاسي بنهه بر ٿي پيا ۽ واجهائڻ لڳا ته ڪيڏانهن چونڊون ٿي گذرن ته جند آزاد ٿئي!! چونڊون ٿي گذريون ۽ چڪتاڻ جي پيڙا مس پوري ٿي ته نتيجي جو اوسيئڙو ستائڻ لڳو. هر ڪلاڪ ٻئي پيا نوان افواه اٿن - هڪ اميدوار پنهنجي خيالي سوپ مس ماڻي رهي، ته سندس برخلاف بيٺل اميدوار جي ڪاميابيءَ جو افواه اٿندو هو.

انهيءَ پهرئين سال مونکي به اچي ڪڏ ڪنيو ته مان به ڪنهن عهدي لاءِ اميدوار بيهان. سرڪاري سڪول ۾ ڪافي ناماچار هوم. اتي پانت پانت جا شاگرد سکيا وٺندا هئا - جدا مذهبن ۽ مت وارا، جدا ٻولين وارا ۽ جدا جنس وارا. مونکي هرڪو سڃاڻندو هو. مون جهڙو مانيٽر چٻو ٿيو. جيتوڻيڪ سڪول جي پريفيڪٽس ۾ مان فقط هڪ هوس، ته به منهنجو ڏکو ۽ ڌهڪاءُ مڙني کان سرسيرو رهيو هو. تنهن ڪانسواءِ شاگردن جي لئبرريءَ

وسنديءَ جو دم هڻندا هئا، سي ڦري پيا. لڄ ۽
ڏي اچن، پر ويچارا مجبور هئا!! نتيجي پڌر جي ته
ناس اُٿڻ ڪانه هئي، ڇو ته آزاد ۽ نڪر اُڀان آسانجي
ڪهڙي دال ڳرندي! پر تنهن هوندي به ٻين اميدوارن
اُتساهه ڇوٽ چڙهيو پيئو هو. مان شام جو ٿياسافيڪل
سوسائٽيءَ ۾ ليڪچر ٻڌڻ لاءِ آيو هوس ته آزاد پا نڪر
معيو ڪري اچي منهنجي لڳ ويٺو. پاڻ محسوس
ڪيائين ته منهنجو سارو ڌيان پاسڻ ٻڌڻ ۾ هو. ته به
ڪن ۾ ٻڌايائينم ته اليڪشن جو نتيجو ظاهر ٿيو هو، ۽
مونکي ووٽن جي اندازموجب ٽيون نمبر رکيو ويو هو.
مونکي ارمان اصل ڪين ٿيو، ڇو ته خبر هيم ته ڪنهن
ته ڪنهن به حالت ۾ ڪين؛ الڻ ڪڏهن سرهائي ٿي ته
ٻت رهجي آئي، جو ٻچاڙيءَ جي جاءِ نصيب ڪانه
ٿي هيم!!

ڪاليج جي پهرئين سال ۾ پرسي، هيري، ايشوءَ ۽
سندن ڇوٽين جوڙيدار واءِ جو رنگ لڳايو. پرسي ڪي
ڪونيندائي هئا، پرسو "بمبر" ڪري، ۽ هو به بمبر
جهڙو ئي - ديو جيڏو ته مڙس هو، ۽ جنهن وڻ هاڻ
شروع ڪندو هو ته سندس پٺيان هيٺان زمين ڪنبي
اٿندي هئي!! سندس آواز به سندس قد بت جهڙو ئي
هو. پرسو مون سان گڏ سانگهي سڪول مان مئٽرڪ پاس
ڪري آيو هو. سڀ ڇوڪرا کانئس ڏڪندا هئا. هو
آمريڪا جي وائيلڊ ويسٽ جي جانٺن جوانن سان ڳهٽي

ڪري سندس سوپ جي سيٺي کي ڀڪ هئي. پر مون
اڳتي جو لوشو ناهڻ خاطر چونڊن ۾ ڀرو وٺڻ ٿي چاهيو.
تنهن ڪانپوءِ سائنس سيڪشن مان مسٽر نڪر ۽ اُميدوار
هو، جو سائنس جي مٿين درجن جا گهڻا ووٽ ڇڪي
وٺڻ وارو هو. منهنجو همڪلاسي پريو ڇڳاڻي، جو ”وفا“
جي نالي هيٺ شعر لکندو هو، سو به ساڳئي عهدي
ماڻڻ لاءِ خواهان هو. هن کي سندس ڳوٺاڻن جي چڱي
چوکي مدد هئي. پر منهنجو خاص زور هو غير سنڌين
تي. سنڌين ۾ ڳوٺاڻپ ڪارڻ ووٽ ورهجي چڪا هئا.
اهو ڳوٺائي ڪٽرپڻو ڪو سنڌين ۾ اُهڙو پيٽ پئجي چڪو
هو، جو جڏهن مان پنهنجي هيڊ ماسٽر کي، ڪاليج ۾
داخل ٿيڻ کان جلد پوءِ، گڏجڻ ويس ته مون کان پهريون
سوال اهو ئي پڇيائين ته ڪاليج ۾ اڃا ڳوٺاڻپ هلي اچي!
سوال ٻڌي منهنجا ته طاق لڳي ويا ته هيءُ پيرسن سڄڻ،
تنهن کي به ٻين ڳالهين کان اول ياد آئي اُن ڇڪتاڻ جي،
جا ٽيهه سال اڳ، شايد پاڻ سڃي هئا ئين، جڏهن هوُ ڪاليج
پڙهندو هو!! خير مون کي انهيءَ ڳوٺاڻپ ڪارڻ ڏهڻن
سنڌي ووٽن جي اميد ڪانه ٿي ڏني. پر مون به سڪول
۾ ڪي اَڪ ڪين پوکيا هئا. منهنجو سيٺي سان دوستيءَ
جو رستو هو، تنهن ڪري منهنجو دارو مدار وڃي
غير-سنڌين تي ٿيو. پهرئين سال ۾ اليڪشن جي
تماشي گهڻو ڪجهه سيکاريو. اهي سڄڻ جي

ي بلڪل سامهون، سبز باري جي وچ ۾ ڦوهارو هوندو
و. هي ٻه يار ڪڏهن اتي اچي بينڪ لڳائيندا
ا. ڪنهن ڳالهه تان جي ڪل شروع ٿي ويئي ته ڪلاسن
پروفيسرن جو پاڙهڻ مشڪل ٿي پوندو هو! ڇٽيءَ
و ٻڪو ٺهڪ ڪاليج جي فضا ۾ اهڙو گونجي ويندو
و، جو ڀيڙي واري ڪلاس ۾ پڙهڻ پروفيسر جو آواز
ـين ويٺلن ٿي ٻڌڻ ۾ اچڻ محال ٿي پوندو هو!! انهن
ـڻن يارن هڪ سانگ سٽيو. ڪاليج ۾ ٽي ڏاڪڻيون
ـيون - هڪ وچ مان ۽ ٻه هر هڪ ڇيڙي کان. وچين
ـاڪڻ تان چڙهي پهرين ماڙ تي پهچبو هو ته ساڄي
ـت تي پهرين ڇوڪرين جو ڪمرو، تنهن جي پاسي ۾
ـٽر آرٽس ڪلاس، اتي لڳ فرسٽ ييئر ڪلاس ۽
ـنهن کان پوءِ بائيالاجي ليبارٽري ۽ ڪلاس ۽ هيٺ
ـهڻ جي ڏاڪڻ. هي ٻه يار رسيس ۾ بائيالاجي ليب جي
ـهرين ديوار کي ٽيڪ ڏيو بيٺا هوندا هئا، ۽ جيڪي
ـنهيءَ پاسي کان ڏاڪڻ چڙهي لنگهه الاءِ دالاڻ مان
ـچين ڏاڪڻ طرف ويندا هئا، تن کي للڪاريندا هئا
ـ ”اِهو دالاڻ لتاڙي ته ڏيکار!!“ ويچارا وسوڙا نيگر،
ـسندن سٽاءَ کان ئي خبر، ڇوندا هئا ته انهيءَ ۾ ڪهڙي
ـر ڇڙڻ ٿيندي! ۽ هنن جو چئلينج قبولي، اڳيان وڌندا هئا.
ـڏهن هو ڇوڪرين جي ڪمري جي نزديڪ رسندا هئا
ـ، هي ٻه يار هڪدم ٺهڪڙو ڏيڻ شروع ڪري ڇڏيندا
ـهئا. ٺهڪ جي آواز تي ڇوڪريون پنهنجي ڪمري مان

مشابهت رکندو هو. هو جيڪڏهن ڪنهن ڏانهن گهُور
ڪري نهاريندو هو ته اڳلي جو هڪدم هنياءُ ٿي ڪاڇي
ويندو هو. حقيقت ۾ هو اهڙو هيبتناڪ ڪين هو، جهڙو
لڳندو هو. مون سان چڱو صحبت جو رستو هوس.
اڄڪلهه پوليءَ ۾ آهي. جڏهن به گڏبو آهي ته اهڙي
سِڪ ۽ صداقت سان، جا هو ننڍ سندس پاهرئين ڍنگ
مان ڪڏهن وسهڻ ۾ ڪين اچي. ٻيو ”بمبر“ چوياريءَ
جو مکي هو. هيرو شيرو هو. سندس اکين مان خوشمزاجي
پيئي بکندي هئي. چرچو مسخري ته ڪائيس ڪو سکي!
هيرو بدن جو به چڱو ڄاڻو هو- چڱيءَ هستيءَ وارو مڙس
هو. هيري سان به منهنجو چڱو رستو هو. هو جهڙو هو شڪل
جو سهڻو، تهڙوئي دل جو صاف هو. سڪول ۾ مون سان
گڏ هو. مان سندس مانيٽر هوس. بدن جو ورپل هوس،
سو ڪونس ڪرڻ جي الٽ ڪٽڪتائي ٿيندي هيس ۽
پر مون سان ڏاڍو سٺو هليو. يار ويس هو ۽ دوستي نباهڻ
ايندي هيس. هو پوليس کاتي ۾ آهي. ڪٿي آهي سا
خبر ڪانهيم؛ پر جي اڄ به نياپو ڪريانس ته حاضري اٿم
ته هڪدم ڳالهه مڃيندو، ۽ ڪم اڪلائي موڪليندو.
باقي ايشو ۽ سندس ساٿيءَ ۾ ڪا خاص ڳالهه ڪانه
هئي. ها، ايشو، ڪرڪيٽ ۾ هوشيار هو، ۽ سڪول ۾
ٽيم جو ڪئپٽن ٿي رهيو هو. ڪاليج ۾ به چڱي راند
ڪڏندو هو. هن چئن پاڻ پنهنجي ڪل ذريعي پاڻکي
ناميارو ڪيو. ڪاليج جي حاطي اندر ڪشادي دالان

ڪيم، نه ڏسان نه مار! اهو ڊمانسٽريٽر اڃا اُنهيءَ ئي پهتو هو!! تڏهن سوچيم ته ڳالهه ۾ ٻيو ڪجهه وڌيڪ به ٿي ڏٺو، جو ٻاهرين ۽ ريت نظر نه ٿي آيو ها. هنن ٻن ڇوڪرين مان هڪ ڇڳي ناهوڪي هئي - جهڙو هوس چهرو چنڊ جهڙو، تهڙو هوس قد بت ڊولائتو - سندس لباس ۽ لاڏ ڪوڏ، سندس ٻهڪ ٻهڪي ٿي ڪئي. حق ته ي ڊمانسٽريٽر ڇڪجي ويو هو!! هيءَ ساري حقيقت مون ڏيان ۾ رکي. انهيءَ ڏينهن شام جو مان ڪنهن دڪان تي پهتو هوس ته ٻه ڇوڪريون ڪجهه خريداري ڪرڻ خاطر دڪان ۾ آيون. هنن اڃا هڪ شيءِ به ڪين ڏني هئي ته ٻه جوان سهڪندا سندن پٺ ورتي دڪان ۾ گهريا. ڇوڪريون ته شين خريدڻ ۾ مشغول ٿي ويون، پر هيءُ جوان منجهي پيا رهيا. ڪين دڪان مان نه ڪي ڪين ڏهرو هو. پر دڪان ۾ بيڪار بيهڻ ٺيڪ نه هو! ڇوڪرين خريداريءَ ۾ ڇڳي ويئي ورني، اهو وقت هيءُ جوان ڪيئن نباهين!! پاڻ ۾ سس پس ڪيائون، پر ورپو ڪي ڪين. البت ششدر ٿيڻ لڳا. آخر هڪ کي طرز سجهي آئي؛ چي: ”پيو نه ڪتمنڙائي ڪري خريد ڪر.“ مون هيءُ سارو لقاءُ پنهنجي ڏٺو. چنانچه نهاريم نه مار! ڪتمنڙن جو خريدار نه اهو ساڳيو علم طبعيءَ جو ڊمانسٽريٽر ئي هو!! تڏهن ورڻ ڇوڪرين طرف نظر ڊوڙايم، ته برابر منجهائن هڪ نينگر اها ساڳي صبوح واري ملوڪڙي ٿي هئي!! پوءِ ته گلن پٺيان نه ڳاهت

ٽڪرو ٽڪري، ڊالاڻ ۾ اچي سهڙنديون هيون، ته ڏسون ته ٺهڪ چاٽي مٿو هو. هيءَ جا ڇانگ ڇوڪرين جي اوچتو اچي ڊالاڻ ۾ پرگهٽ ٿيندي هئي، ته هو جوان، هڪا ٻڪا ٿي ويندا هئا، ۽ ڳاڙها پيلا ٿيڻ شروع ڪندا هئا؛ مٿيون منجهي وينديون هيون، ۽ وايون ٻتال. واتڙن جيان پيا هن هن طرف نهاريندا هئا، ۽ واه خالي نه ڏسي، لڄ وچان ڪنڌ ڪاساڻيءَ ڪري ڏيڍو ٿيندو هون. واه جو تماشو لڳي ويندو هو!! سڀ ٻيهي هنن راهگيرن تي رحم کائيندا هئا!!

اڳي، ٻهرين سال ۾ آرٽس وارن کي به حساب ۽ علم طبعي ضروري پڙهڻا پوندا هئا، ۽ علم طبعي ۾ تجربا ڪرڻا پوندا هئا. تجربن لاءِ ٽوليون ٺاهيندا هئا. انهن تجربن لاءِ مونکي ۽ منهنجي جنمي-دوست شوي کي انهيءَ ٽوليءَ ۾ داخل ڪيو ويو جنهن ۾ ٻيون موڙيئي نينگريون هيون! انهن علم طبعيءَ جي تجربن جي سلسلي ۾ آسان ٻيا به ڪجهه آزمودا پرايا. هڪ دفعي ڪو تجربو ٻيٺي ڪيوسين ته منهنجو ڌيان ڪمري جي ڪنهن ڪنڊ ڏي ڇڪيو. ڏٺم ته هڪ ڊيمانسٽريٽر ٻـن نياڻين سان، ڏاڍي ڇرچ مان، پيو ڳالهائي! خيال آيم ته، ڇوڪرين کـي تجربي ڪندي شايد ڪا تڪليف ٿي هوندي، تنهن ڪارڻ ئي هنن ڊيمانسٽريٽر کي سڏيو هوندو، ۽ هو کين ڏهر ٻال سمجهائي ڏيئي رهيو هو. اهڙي خيال ايندي ئي مان پنهنجي ڪم ۾ جنبي رهيس. جڏهن تجربو پورو

مس چڙڪي پيئي، اسان طرف وک کنيائين. اچڻ سان دڙڪي ڏيڻ جي ڪوشش ڪيائين: "ڇا جو گوڙ لائي ويٺا آهيو؟ مون ڪيس سر ٻڌي ڳالهه سمجهائي. سمجهي نه سپ ويو، پر ٻاهريون ڌڪو ڪٿان ٿو ڇڏي! آهستي ڳالهائڻ لاءِ، زور سان تاڪيد ڪري، رمندو رهيو. اسان به ڪيس وڌيڪ نه ڪڇائڻ لاءِ قصو اتيئي ڪري ختم ڪيو. پر هڙ حاصل ڪي ڪين ٿيس. ڇوڪريءَ ڪنگهي به نه نهاريس، جنهنڪري مجبوريءَ سندس پيڇوني ڇڏي ڏنائين.

علم طبعيءَ جي ڪن تجربن ۾ ٻوف ڪتب ايندي آهي. تجربي - گهر ۾ اسانجي جاءِ دروازي جي بلڪل نزديڪ هوندي هئي. جڏهن جڏهن ٻوف سان واسطو رکندڙ تجربي جو وارو ايندو هو ته دوستن کي نوٽو ڏيئي ايندا هئاسين ته اڄ ڳنڌي ڪانڻ لاءِ بيتر رک هليا اچجو. پوءِ تجربو ائين ٿي پيو پاڻون چتيندو هو، اسين وٺندا هئاسون ٻوف جا ڳنڌا سگنتين کي پهچائيندا!! تنهن کان سواءِ ڪي تجربا روشنيءَ سان واسطو رکندڙ هئا. انهن ۾ شيشن وارن عينڪائي استادن کي هر هر چڪاس لاءِ گهرائي تڪائيندا هئاسين!! شايد اهوئي ڪارڻ آهي جو وڳيان ۾ اڙو چاه نه جاڳيو، جنهنڪري پهريون سال پاس ڪري وڃي انٽر آرٽس ۾ داخل ٿيس. ڪاليج جو پهريون سال اجهو ائين کيل تماشي ۾ جهٽ گذري ويو.

ٽيندا ته قدرت جو ڪارخانو ڪيئن هلندو!!! پر خار انهيءَ
ڳالھ تي آيم ته جي ڪاليج جا ڪارپرداز هيئن عاشق
جيئرا ڇڏيا، ته ڪاليجي جوانن کي ڪھڙو ڏوھ ڏيو! مون
اکيان ھڪدم ڇوڪ جو چھرو چٽو اچي بيٺو. ڇوڪ
مون سان گڏ سڪول ۾ پڙھندو ھو. سٺو ڇوڪرو
ھو؛ شڪل جو صفا ۽ سھڻو، واپاري گھر جو ٻار، ھوءَ
شوق ۽ شغل ڪري تي سگھيو. سڪولي اوستا ۾ ھن
ڪا خاص ڏيکاري نه ڏني، ڪنھن به طرف وھلور وچڻ
جي. پر ڪاليج ۾ اچڻ سان ھن جو ڦڙڪو ئي ڦري ويو!
ھيٺرين ساريون ڇوڪريون ڏسي مڙس مست ئي پيو.
پڙھڻ ڳڙھڻ وسري ويس. نئين ڪان جا لڳيس، سو
ڇوڪ پٽن تي واپس ڇو ٿو اچي! خاص ڪو امتحان
پاس ڪري ئي نه سگھيو!! خير. ڪٽمنڙن جي خريداري
ئي پوري، ۽ گراھڪن پنھنجو پنھنجو رستو پڪڙيو.
پيءُ ڏينھن ڇوڙ. علم طبعيءَ جي تجرباتي جو وارو ھو.
واھ جو وجھ ھو! ھيريءَ سندي ھير، تنگ پگي به نه
لھي!! ڊيمانسٽريٽر صاحب ھرويرو انھيءَ نينگر واري
طرف پيو بيٺو ھو. شوي کي اک پيچي، وڏي واڪي
چيم ته "شوا، جي ڪٿا ڪٽمنڙا ڪاٽيا ھجني ته بندر روڊ
ايڪسٽينشن جي لالا اسٽور تي جام رکيا آئيئي." اھو
آواز ڊيمانسٽريٽر ٻڌو- سندس چھري مان اھو ظاھر ھو.
پر ھوءَ مدھن جو اھڙو نه پڪو ھو، جو ڇوڪر جو پاسو تڏھن
پڻ ڪين ڇڏيائين. انھيءَ تي مون راڳ ڊھرايو. تڏھن

سؤ منجهان اُن مارڪن جا ڪيم، جن ۾ پڻ چڱن
مارڪن جي مس آس ڪيم، باقي ٽوڪل جو ٽيرهو هو
ٻلواڻي صاحب جي ڀيڻ تي! چڪاس مان محسوس ڪيم
ته پروفيسر صاحب چاوَنجاهه مارڪن جي ته ڪيڏين ب
عنايت ڪندو، ان ڪان آءٌ وانجهجي ٿي سگهيس.
نتيجي ظاهر ٿيڻ تي پتو پيو - آلجبرا ۾ ٥٦، ٻئي ڀيڻ ۾
٤، ڪل پاس مارڪون سٺ!!

ٻئي سال ۾ پڙهڻ تي نه ڌيان ڏيڻو ٿي هو. هڪ ته
ساليانو امتحان هيل بمبئي وشو ودياليه وارن ڪري ورتو
هو، ۽ ٻيو ته انٽر جو نتيجو هميشه ڪسو ۽ ڪاڻ ڀريو
ثابت ٿيندو هو، جنهنڪري اُنهيءَ اُلڪي جو ڪارڻ
نه ڪيڏانهن يادداشت ۾ تالوئي نه هجي! تنهن ڪانسواءِ
جڏهن نه هاڻ ڪاليج جي وايومنڊل کان پڻ پٽ واقف
ٿي چڪا هئاسين، تنهنڪري وڌيڪ وقت وڃائڻ فضول
هو. ٻئي سال ۾ پروفيسر ٻه شاندار پارا هئا. انگريزيءَ
جو مک اُڌياپڪ هو پروفيسر ٽلومل آڏواڻي. هو اڪثر ريت
انگلستان جي شروعاتي شاعر ۽ ناٽڪ نويس جا ناٽڪ
پاڙهيندو هو. شڪل شاهاڻي، پوشاڪ پوري رنگ جي
۽ شاهاڻي، سر تي وارن جو بوجو ڳهٽ، تن جي توانائيءَ
جو شوقين، تنهنڪري ڪاليج ۾ جو سڀ سنهري اڇو
اوجل ٿي ايندو هو ته چوري سان ڏڏ مستڪ پڻ ليو چمڪندو
هوس. مک انگريزي اُڌياپڪ ڄراڻي وارو مڙس هو.
هلندو آهستي هو ۽ پاڙهيندو پڻ ڌيري هو.

١١- پروفيسر

ٻھرئين سال ۾ ڪاليج سان مس وڃي واقف ٿياسين، ويڙم جھٽ وهامي ويئي، پر ڪنھن کي به سڌ نه رهي. تنهن هوندي به قسمت ستائي هئي جو ٻھرئين سال جو امتحان ڪاليج پاڻ وٺندو هو، جنھن ڪري گھڻي مٿا ڪُوٽ ڪرڻي ڪانه پيئي. تنهن هوندي به ڪن ڪمن ۾ خبردار رهڻو پيو، خاص طور حسابن ۾ ٻھري سڄاڳ ٿيڻو پيو. حسابن جو مک- اُڌياپڪ هو پروفيسر ٺهلرام ٻلواڻي. هو اڳ پنھنجي سِر گھڻو ڀلارو، پر امتحان ۾ ڪهل ڪرڻ کي هُو مهاپاپ ڪري سمجهندو هو. ڌرمراج جي ناراضگيءَ جي به هرهنڌ هاڪ وڳل آهي، پر پروفيسر جي تڪ تور ٿهائين تيز! مان انهيءَ ڪري ذرا گھٻرائجي ويس جو سال جي شروعات ۾ صحت سٺي نه هئڻ ڪري جاميٽري ۽ ٽرگناميٽري اصولي طرح سمجهي ڪانه هيم. انهي ڪري منهنجو سارو مدار الجبرا تي هو، جنهن ۾ هڪ سؤ مارڪن جو پيپر هو. موڙ کي انهيءَ پيپر ۾ اُٺي ٻئي پيپر جي مارڪن جي ڪوٽ جو پورائو ڪرڻو هو، ۽ اهو پيپر پروفيسر ٻلواڻيءَ کي ٿي تپاسڻو هو! پر ايتري پڪ هيم ته جي حسابن جو پروفيسر رحم ۽ رعايت مان نه ڄاڻي، ته انڙت ڪرڻ کان پڻ هُو ونءِ ويندڙ هو. انهيءَ ڪري ڪجهه ڏيھوم ته محنت ۽ ڌيان سان هنجي پيپر ۾ پنڌن پارهان پئجي سگهندا. ٿيو به، اٿين حسابن جي ٻئي پيپر ۾ سوال ٿي

ميل ڪوٺيا جي سنڌ جڏهن ته هو ٻُڌندو ڳالهائڻ مهل
چئي. ڪراچيءَ ڪان هلي، سڏ ۽ ڏوڙ دانهون ٻڌبي! ڳالهائيندو
۽ هر ڪنهن وسيو ٿي هو. ڪيس ٽڙ ٻڙ جي نيند ملي ته
ناڪار پنهنجيءَ ڪين ڪندو هو ۽ اهڙي جوش ۽ جذبي سان
ڳالهائي ويندو هو، جو ڪنهن کي ۽ لک ڪين پوندي
هئي ته هو ڪو محنت ڪري خاص طور تيار ٿي آيو
هو. تنهن ڪانسواءِ سندس خيال جي رفتار ڳالهائڻ جي
رفتار کان گهڻو تيز رهندي هئي، جنهنڪري ڳالهائيندي
ڳالهائيندي اکر ڪائي ويندو هو ۽ فعلن جي ڪا سمجهه
نه رهندي هئس؛ ڇاڪاڻ ته سندس ڳالهائڻ جي رفتار
ڪافي تيز هئي، جنهنڪري ڪنهن کي به سندس
ويهاڪياڻ ۾ گهٽ وڏائيءَ جي سمجهه نه پوندي هئي.
سندس لکڻ ۾ به ڳالهائڻ وارو لهجو جاري هو. هن ڪو
خاص گرانٽ ڪين رچيو، ٻر مغزن ۾ سندس ليکن جي
لاڙي هلي ايندي هئي. سندس لکڻيءَ ۾ اکرن جي
اوڙڪ پيئي وسندي هئي. ڳالهائڻ ۽ لکڻ ۾ رفتار ۽ لهري
سبب پروفيسر لالسنگهه شاگردن جو لاڏلو ٻڌجي چڪو
هو. سندس ڦتا ڦٽ گفتار ٻڌندڙن کي هميشه اچرج ۾
وجهندي هئي. انهيءَ سبب هو جتي به نظر ايندو
هو اتي ميڙو متو پيئو هوندو هو. سندس ڪوٺيءَ ۾
چانگهه چوڪرن جي سندس چوگرد اهڙي ته چانئي
پيئي هوندي هئي، جو پاڻ ته جڏهن ڏسڻ ۾ مڙني ته ايندو
هو ۽ ٻاهر ورو چوڪر وڪوڙي پيئا هوندا هئس.

سندس بيان ۽ اُپٽار ۾ وڏائي نوع ۾ مک مان نڪرندا
هئا، جنهنڪري اهي ذهن ۾ گهڻو ويهي ويندا هئا. وٽس جو
هر ڏهڙيءَ چشمو لاهي، سفيد رومال سان صاف ڪري،
وري پيو چاڙهيندو هو ۽ رکي رکي هٿ الاٽ تي ڦيريندو
هو، ته انجو به شاگردن تي تحسين جوڳو اثر پوندو هو.
سندس ڳالهائڻ مان ظاهر ٿي پيهندو هو ته اڀياس خاص
هوس، ۽ پاڙهڻ جي طرز لاثاني. سندس رهڻ ڪرڻ جو
ڍنگ نيارو ۽ اميراڻو. سندس بنگلو ۽ باغيچو، سٺاءُ ۽
سٺاءُ مڙني پروفيسرن کان سهڻو ۽ سٺو!! خيال به اميراڻا
۽ اعليٰ. هڪ دفعي ڪاليج جي لٽرري ۽ ڊبيٽنگ
سوسائٽيءَ جي سهاري هيٺ ڀاشڻ ڏنائين، جنهنجي
وشيه هئي: "شاگرد ۽ پروفيسر". ڀاشڻ ڏيندي هن فقط
انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو ته پروفيسر شاگردن جي عزت
جا هر حال ۾ حقدار آهن. ڀاشڻ بعد ٻاهر نڪرڻ تي مون
سندس خيال کي رد ڪد ڏنو. منهنجو چوڻ هو ته
شاگرد پروفيسرن کي مان تڏهن ڏيندا، جڏهن هو اُن
مان لاءِ لائق مستحق ثابت ڪندا؛ عزت ۽ مان جي
ڇڪ ڪري نٿي سگهجي، اهو اڳلي جي ورتڻ مان پئي
جي اندر ۾ پنهنجو پاڻ اُڀجي يا اُتپن ٿئي ٿو. پر پروفيسر صاحب،
منهنجي اها منطق اصل ڪين مڃي. آڏواڻي صاحب کان يڪدم
پوءِ انگريزيءَ جو ٻيو پروفيسر هو لالسنگهه اجواڻي. هو
ته جل ـ ڦٽاڪو لڳو پيو هو! ڳالهائي به تکڙو، خيال به
تکڙو ڪري، پڙهي به تکڙو، ٽپي به تکڙو!! جنهن

وِيس وڃي لاهي، ديسي پوشاڪ پهرڻ لڳو. ديس جي
ڏوِنهين ۾ پاڙهڻ جي لگن آيا لڳي اچيس.

انگريزيءَ جي پروفيسرن ڏاران علم منطق جا پاڙهيندڙ ۾ پنهنجي ذاتي وارا هئا. وڏو آڌ پاڪ هو، پروفيسر گيانچند ڪيولراماڻي. هو قداور ۽ گنڀير پروفيسر هو. هنجي خيال موجب مڙيئي شاگرد موڳا مٺر هئا، جن جي مغز ۾ علم منطق جا اصول پوري نڪاڻي وهارڻ ڪاڻ انهن کي زوردار نموني دهرائڻ جي درڪار هئي. انهيءَ ڪري هو هرڪا ڳالهه ذهن نشين ڪرائڻ ڪاڻ ان تي نہ فقط زور ڏيندو هو، پر اها ڳالهه ٻه چار ڀيرا وري وري چوندو هو. علم منطق جي مکيہ آڌ پاڪ جي علميت هڪ پڻ جي ٿهيءَ ۾ سمايل ٿي ڏٺي. هو ليڪچر شروع ڪرڻ کان اڳ پنهنجي سفيد ڪوٽ جي مٿين کيسي مان هڪ چوڙا نيل پن جي ٿهي ڪڍندو هو، جنهن جا ورق هڪ ڪهيءَ ۾ ڪنا ۾ ٽانڪيا ٿيا ٻينا هئا. اهي پنا منهنجي ڏيهن ۾ني ڳاڙها ٿي چڪا هئا ۽ سندن ڪنڊون گسي ڦاٽي چڪيون هيون. اها علمي پوٿي پروفيسر صاحب آڏ ڳاڏ کان ڪم آڻڻ شروع ڪئي ٿي ڏٺي. پر مدجهس ڪهڙو امرتف پئيل هو، تنهن جو اسانکي پتو نہ پيو، ڇاڪاڻ تہ انهيءَ پڇاڻ لاءِ اسان ڀاڻ کين پتوڙ پو؛ نڪي ڪي انهيءَ جو نخميدو لڳائي سگهياسين تہ ان پنديءَ تي پروفيسر صاحب جو ڪيتري قدر مدار هو، ڇو تہ اها من مستي اسان تي

تنهن ڪانسواءِ ناول، اخبارون ۽ ٻيا ڪتاب، جهڙا پڙهندو هو، جنهنڪري اکيون سُسي چڪيون هيس ۽ بلوري شيشن واري عينڪ پائڻي پيئي هيس، پر دماغ اهڙو چست بڻجي چڪو هوس، جو ڪيس جيتوڻيڪ ڏکيا ۽ اڻوڻندڙ ڪتاب پاڙهڻ لاءِ ڏنا ويندا هئا ته به هو تز مثال، آکاڻيون ۽ نُڪتا ڏيئي، مشڪل خيال آسان ڪري ٻيهاريندو هو ۽ ٻين ڪتابن ۾ اُنهن روح ڦوڪي ڪين جاندار بڻائي ڇڏيندو هو.

انگريزيءَ جون ٽيون پروفيسر پنهنجو مٽ پاڻ هو. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي مڪمل مڙس هو. ڪتابن پڙهڻ جو پروفيسر ملڪاڻيءَ کي به ڳوءِ مرض لڳل هو! سندس پڙهائي اَثرائتي ثابت ٿيندي هئي، ڇاڪاڻ ته هو جوش ۽ جذبي سان پاڙهيندو هو. هو پاڙهڻ ۾ جڻ پنهنجي جان جو داءُ لڳائيندو هو. هو جيڪي پاڙهيندو هو، سو پاڻ ڪري ڏيکاريندو هو. سندس نازنخرا ۽ لٽڪا چٽڪا شاگردن کي خاص پسند پوندا هئا. سندس جان فشاني سندس پاڙهڻ مان چٽي پيئي ٻکندي هئي- سياري جي موسم ۾ به پگهر سندس منهن جي پاسن کان تڪڙين لاڙن ۾ ترڪندو نظر ايندو هو!! ملڪاڻي صاحب شوقين هو. هر انگريزي طرز کان واقف هو، جيئن ته ولايت مان ٿي ڪين آيو هو. پر ديس لاءِ قرب جي سندس جگر ۾ جدا ڪونٿي هئي. ١٩٢١ع واري قومي هلچل جو مٿس اهڙو اثر پيو جو ولائتي

رفتار سان ڳالهائڻو پوندو هوس. لفظ توڙي جملا،
جي سنڌس زبان مان بيڌڙڪ اُڪلندا ايندا هئا، سي
سڀ چٽا ۽ صاف پڌري ۾ ايندا هئا، جنهن ڪري ڳالهه
سمجهڻ ۾ دقت اصل ڪين ٿيندي هئي. سنڌس ڪنڌ
جو اڌ گول ۾ ترنبوار نموني ڦيرو بيشڪ رونق ڀريو هو.

تنهن کان سواءِ فارسيءَ جو پروفيسر پڻ لاثاني هوندو
هو. ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، ڪلاس ۾
جيتوڻيڪ ايندو ديرسان هو، ۽ ڪلاس ڇڏيندو سوير ئي
هو، ته به سنڌس پاڙهڻي لطف ڀري هئي. سنڌس
عقل ۽ ڳالهائڻ ناهوڪو، ۽ شاهاڻو هو. جيتوڻيڪ هو قد
جو ڇوٽو هو، پر سنڌس پوشاڪ ۽ ڊول ڍنگ، سنڌس
اميراڻي هستي چٽي پٽي پڪاني. سنڌس مرڪڻ، ۽
مشڪڻ نرالي ڍنگ جو هو، ۽ شاگرد، جي سنڌس
چهري جو جهت ڪين جهٽي سگهندا هئا، سي سنڌس
مرڪڻ تي مرڪڻ شروع ڪندا هئا!

اسان جو تواريخ جو پروفيسر پڻ واهه جو وڻندڙ ۽
وندرائيندڙ هو. هو ڪرسچن ڌرم جو هو، ۽ سنڌس
نالو هو، ڊاڪٽر ايڊورڊ ٻوناٽ. هو لکڻ توڙي ڳالهائڻ
۾ ٻولي هميشه چيدي ڳالهائيندو هو. سنڌس پاڙهڻ
جي طرز پڻ نرالي هئي. هو ڪڏهن به تواريخ جي
واقعن جا گهڻا تفصيل ڏيئي شاگردن کي تواريخ پڙهڻ
کان ڏڪائيندو يا ٿڪائيندو ڪين هو. هو فقط انهن
ضروري حقيقتن جو پوري پڪائي سان ذڪر ڪندو هو،

سوار ڪين ٿي هئي، جو اها پوئي ٿڳائي ڪجهه تماشو
ڏسون!! باقي ايترو بيشڪ محسوس ڪيوسين ته علم
منطق جو اهو حصو جو ڪيس سيکارڻو هو، تنهن ۾ اڪيچار
مثالن ڏيڻ جي ضرورت هئي ۽ انهيءَ چڙيل ڪتابڙيءَ
۾ اهي مثال ٿي ڏنل تي ڏنا جي هونءَ پروفيسر صاحب
کي ياد ڪرڻ جو پٽڻ ڪرڻو پوي ها، جو علم جي
اصولن خلاف هو. پروفيسر گيانچند وطن-دوست هو.
ديس جو سڏ اوناڻي ١٩٢١ع کان هن سفيد کاديءَ
جي پوشاڪ پهرڻ شروع ڪئي هئي - اها نه فقط اسان
جي ڏينهن ۾، پر اڄ ڏينهن تائين، انهيءَ زماني کان
پنجويهه سال پوءِ به، بنا ڪنهن ڦيرڦار جي، قائم آهي.
اها لڳن مهاتما گانڌيءَ ڀارت جي پڙهيل طبقي ۾
پنهنجي پهرين قومي هلچل ڦيري جاري ڪئي هئي، جنهن
جو شڪار پروفيسر منگهارام ملڪاڻي پڻ ٿيو هو. مونکي
علم منطق جي پاڙهڻ ۾ نندو اَڌ پاڪ پڻ گهٽو پسند
پيو. هُو هو پروفيسر اي. جي. جيٺمداڻي. هُو جوان هو،
چست هو، ۽ ڪپڙي لٽي ۽ شڪل شبيهه ۾ ٺاهوڪو هو.
هُو ڪلاس ۾ گهڙڻ سان ڳالهائڻ شروع ڪندو هو، ۽
اَڪثر رهت ميز تي ويهي پاڙهيندو هو. وينو هڪ ٿي هند
هوندو هو، پر سندس پولنو ڪندت اَڌ گول ۾ پيو ڦرندو
هو، جنهن ميز وارو پنڪو ڪندو آهي. سندس پاڙهڻ
جي وشيه آهڙي هئي جو ڪيس ڳچ اُپٽار ڪرڻ جي
ضرورت پوندي هئي، جنهن ڪري سڄو وقت ۽ تيز

هوندو هو. سندس بيان اَهڙو سهڻو ۽ سباجهو، جڻ ڪتاب پيو پڙهجي. سندس ليڪچر جا نوٽ وٺڻ بعد ڪتاب پڙهڻ جي ڪا به ضرورت ڪانه پوندي هئي!

جيتوڻيڪ مڙيئي پروفيسر قابل هئا، (قابل ماڻهو تنهن زماني ۾ هٿ ڪرڻ آسان هو، ڇاڪاڻ ته ڪين پگهار سٺا ملندا هئا)، ته به ڪڏهن اَڌ ٻاڪن جي پاڙهڻ مان البت ڪڪ ٿيو هو. پر انهيءَ سمي پيرائڊ ينگ ڪرڻ جو مرض اهڙو وچر جي ڪين ڇڪر هو، جهڙو هيئنر نظر اچي. مونکي اهڙي يادگيري ڪانهي ته مان ڪو ڄاڻي واڻي ڪلاس مان غير حاضر رهيس. ڪلاس مان ننگ ٿيڻ جا به ڪارڻ ٿيئي ٿي سگهيا. هڪ ته وقت تي وِشيه بلڪل نئين خشڪ هوندي هئي، جا جوانن جي طبيعت تي بوڻ واري ڪانه هئي، ۽ ٻيو ته ساڳين ماڻهن کي هر روز ٻڌڻ ڪري به ڪڪ ٿيو هو، ڇو ته سندن ڍنگ ۽ طريقو هو هميشه ساڳيو!! تنهن ڪري جڏهن ڇوڪريون ڪڪ ٿيندا هئا ته يا ته به چار پيرائڊ ينگ ڪندا هئا، يا ته ڪلاس ۾ ڪجهه ڇرچو مسخري ڪاهي وجهندا هئا. هڪ انگا ڪي ڪرستان نينگر شيڪسپيئر جون سرڪيون ٻڌي اچي حيران ٿيا. ڪين عجب انهيءَ ڳالهه تي لڳو ته شيڪسپيئر جي هر روز ساراه مان پروفيسر ٿڪو ڇو ڪين ٿي! سو پيو چاڙهو ته ڏسي، پروفيسر جي شيڪسپيئر جي نالي ٻاڙ هيندي، هنن پاڻ ۾ اوچتو ونئي ٿُهڪ ڏنو. آواز

جنهن نه فقط قصو صاف ۽ نرنئو ٽي بيهندو هو، پر اِتهاس جي کوج ۾ دل پيئي ورندي هئي. سندس پاڙهڻ جي اهائي اعليٰ خوبي هئي جو هو جذبي سان ڳالهيون بيان ڪندو هو، جنهن ڪري وشيه جي اڀياس ۾ دلچسپي وڌندي هئي. پروفيسر ڊونارٽ پار-ويس ماٺو هو. منجهس ذرمي تعصب يا اوچ نيچ جا هئا. ويچا اصل نظر نه ايندا هو هر ڪنهن سان ولندو ملندو هو، جنهن ڪارڻ هر شاگرد کيس گهڻو ڀائيندا هئا.

اهڙو ٻيو اڻائتو پروفيسر هو منهنجو گر-ڀتا، پروفيسر تُرمداس مـاڙيوالا. هو شانتي پـرش ۽ مـاٺيڻو مڙس هو. هو پـاڙهڻ کـانسواءِ ڪنهن بـه ٻيءَ ڳالهه ۾ ڪين پوندو هو. ڇاڪاڻ تـه هو نه هو ڪنهن جي هٿينءَ ۾ ۽ نـه ڪنهينءَ ۾، ۽ مـاڻ مـٿـي ۾ پنهنجو ڪـم اڪلائيندو هو، تنهنڪري سندس هستي ۾ هڪ انوکي بزرگي ڇانيل هئي. باقي پاڙهڻ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. جيتوڻيڪ هو ڪڏهن به ولايت ڪين ويو ته به جن به يورپين پروفيسرن سندس وقت ۾ پاشڻ ڏنـا هئا، تن کي هن هارڪيءَ سان ڇاڇي، سندن ڪاميابيءَ جي ڪنجي ڳولي لڌي هئي. هو ايباس جـو ڪوڏيو هو ۽ هميشه ٻيو پڙهندو هو. مان جڏهن ڪاليج پڙهندو هوس تڏهن به کيس ٽيهارو سالن جي پاڙهڻ جو آزمودو هو، تنهن هوندي به پڙهڻ بنا ڪڏهن به ڪين اچي پاڙهيندو هو. انهيءَ ڪري سندس پاڙهڻ چٽو ۽ سوڌو

...شيڪسپيئر "فني" (*Funny*) آهي يا نه" ۽ ڳالهه
...ري ويئي.

جڏهن پروفيسر جو پيرنڊ شاگردن جي لحاظ کان
...وڏي پوندو هو ته پاڻ ۾ پيئي سس پس ڪبي هئي.
...انهيءَ لاءِ پاڻ ۾ چونڊڙن ناهيون هيون. اسانجي
چوڀاريءَ ۾ چار جٿا هوندا هئا: مان، هرگن ليجوجا،
سيد ۽ چاپا. جدا جدا قسمن جا ماڻهو الانجي ڪيئن
اچي گڏ ٿيا هئاسين- ٻه سنڌي، هڪ گجراتي ۽ هڪ
ميان مسلمان. اسان مڙني مان سيد کي سٺي انگريزي
لکڻ ايندي هئي. انگريزيءَ جو محاورو ۽ اپياس اهڙو
سٺو هوس، جو ڦوڙاڻ اکر آپاڻتي طريقي ڪم آڻي،
بيان کي زيباور بڻائيندو هو. هُو خاص طور پروفيسرن
کي پاڙهڻ مهل باريڪيءَ سان جاچيندو رهندو هو.
آخر هڪ ڏينهن سارو پوتاعيل لکي آيو، ۽ چوڀاريءَ ۾
پڙهي ٻڌايائين. هرهڪ پروفيسر جو بيان فرحتي ۽ تز
نموني ڪيل هو، ۽ اهو ليک کي قدر وڌائي، جڏهن
ڪاليج مخزن ۾ ڏنائين ته سيني کيس داد ڏنو ته خود
پروفيسر به چپا اهڙي نوع ۾ لکي سگهندا!! هرگن وقتائتي
ٽيڪا ٽپڻيءَ ۾ پڙ هو، ۽ وقت بوقت پيو چوڀاريءَ کي
وندرائيندو هو. چاپا چوڀاريءَ جو مسخرو هو. آواز
هوس سنهو، ڪلڻ ٻه هوس ڪل جهڙو، ۽ ڳالهيون ڪندو
هو اوائي؛ جنهن ڪري چگو چهچٽو لڳائيندو هو. باقي
رهيس مان. منهنجو جي ليڪچر ۾ ڌيان نه لڳندو هو

تي پروفيسر صاحب پنهنجي وياڪرڻ جي غلطن مان ڇرڪ
پري سجاڳ ٿيو. عام ريت اهڙي گستاخي خير ڪ
سگهري!! پر ڇوڪر ڇٽي ذات جا، پئون پئون ڪر
بازار ۾. انهن سان پهچي ڪير! پاڻ پڄتو ڪري.
پروفيسر صاحب ڇوڪرن کان پڇيو، ”کلو ڇو ٿا؟ اهڙي
کلڻ لائق ڳالهه هجي ته ٻڌايو ته اسين به ته ڪو انجو لطف
وٺون.“ انهيءَ تي سنڌن سردار ورندي ڏني ته ”سائين،
شيڪسپيئر به ڪو عجيب آدمي ٿي ڏٺو! ڏسو لکي
ڇا ٿو!!“ انهيءَ تي پروفيسر صاحب پاڙهڻ واري صفحي تي
تڪڙي نظر ڊوڙائيندي، ڳاڙهو ٿيندي، چيو ته ”هن صفحي
تي ته ڪا به اهڙي ڳالهه ڪانه ٿي نظر اچي جنهن تي هوند کل
اچي.“ ان جو جواب آيو ته ”سائين، اسين انهي صفحي
جي ڳالهه ٿورئي ٿا ڪريون، فلاڻي صفحي تي ڏسو
لکي ڇا ٿو!!“ پروفيسر انهيءَ تي لاڻي ويو ته ڇوڪرن
مڙهوئي اڳ بنگاليءَ تي سنڌرو ٻڌو ٿي ڏنو. سنڌن ڌيان
ٻئي طرف ڊوڙي رهيو هو، ۽ هيءَ سانگ کل مسخري
خاطر رچيو ويو هو. ڪيس پڪ ڪانه هئي ته ان صفحي
تي، جنهن ڏانهن شاگردن اشارو ڪيو هو، ڪا کلڻ لائق
ڳالهه آيل هئي. انهيءَ رچنا ۾ پيو کهڙو غلط رٿيو ويو
هو، تنهن جي ڄاڻ نه هئڻ ڪارڻ پروفيسر صاحب سارو
قصو اتيئي ختم ڪرڻ جي خيال کان چيو: ”نهيو نهيو،
جڏهن انهيءَ صفحي تي آياسين، تڏهن ڏسي وٺبو ته

١٢- مشغوليون

ڪاليج ۾ شوق جي بازار نه هميشه سرگرم رهندي هئي. عام رواجي ماڻهو نه پنهنجن ٻارن کي ڪاليج ۾ پڙهڻ جو نه سمجهه ساري سگهندا هئا ۽ نه ساهس رکندا هئا. ڪاليج جو خرچ انهن زماني ۾ ڪو خاص ڳالي پڪو ڪين هو. شاهوڪارن لاءِ ڪاليج ۾ اچڻ عام رواجي ڳالهه هئي. باقي رهيا وچولي درجي وارا، سي به ڇاڪاڻ ته اڳتي وقت جي آشا رکندا هئا، تنهنڪري ڪوني ڪسوني ٻارن کي ڪاليج پڙهڻ جو پتن ڪندا هئا. شاهوڪاري ٻار جي جوانيءَ ۾ شوق ۽ وقت به بيو وجهه نه، وري اچڻوئي ڪين هو، تنهنڪري هو ڪاليج ۾ ٽڪي ٽڪي سان ايندا هئا. انهن ڪانسواءِ ڪراچيءَ ۾ شخصي ڏيکاءُ جو بيو هند نڪاٽو هوائي ڪهڙو! شاهوڪارن ئي ريس ڪندي، وچولي درجي وارا پڻ ٻنتي ڪين پوندا هئا. انهيءَ ڪارڻ ڪاليج فيشن جو مرڪز هو. انهن هوندي به ڪاليجي ڪڪن لوڙي ڪڪين ۾ قومي جذبو ڪافي هو. عام ريت برابر ڪاليجي ودياري انگريزي طرز جي هر طرح ٻنيراني ڪندا هئا، انهن هوندي به قوم جي بهبوديءَ ۾ سندن صدق اٿاه هو. مثال طور ڪاليج لاءِ اها هڪ لازمي رسم بڻجي چڪي هئي ته ڪراچيءَ ۾ ڪو به قومي اڳوان اچي ته ڪاليج ۾ سندس

ته مان پيو چوطرف نهاريندو هوس، ته ڪٿي ڇا پيو وهي واپري! پروفيسرن جي ليڪچر کان سواءِ ڪلاس ۾ وچتر ڪارناما چالو رهندا، جي جيڪڏهن درج ڪجن ته هڪ خاصو قصو ٺهي پوي. هڪ دفعي ڪو پروفيسر ڪونه آيو هو، سو سيگهه ڪري، جيڪي اڳئين پيرئڊ ۾ ٿي گذريو هو، سو لکي ورتم. ٻئي پيرئڊ ۾ پڻ پروفيسر دير سان آيو، تنهن ڪري وقت وڃڻ نه وڃائڻ خاطر اهو بيان چوپاريءَ ۾ پڙهيم. سيني ڌيان سان ٻڌو، پر هرڪو چئي ته ان ۾ گهڻو وڌاءُ هو. بيان ۾ گهڻو حصو هڪ ڇوڪريءَ جي ڪلاس ۾ پروفيسر بدران پاڻ ڏانهن شاگردن جو ڌيان ڇڪائڻ جو ذڪر آيل هو. دوستن جو خاص طور اعتراض اهو هو ته اهڙو نازءِ انداز ممڪن ناهي. آيا اها رد بدل چالو هئي ته پروفيسر اچي سهڙيو، جنهن بعد ڪجهه ڇوڪريون به ڪلاس ۾ گهڙيون. منهنجي اشاري تي منهنجن دوستن هڪ نيمگر تي ڄاچ ڪئي. جڏهن پروفيسر صاحب جو پاڙهڻ ختم ٿيو ته سيني مونکي ڪيرون ڏنيون ته "واه جو ڪيل جو هوبهو چٽ ڪڍيو اٿيئي."

ڇڏيو. پر شاباس هجي پنڊت صاحب کي، جو حالتون
محسوس ڪري هوُهال کان ٻاهر اچي مٿين ڏاڪي تي
ڪجهه مهل ترسيو. اُت ڏاڪا هيٺ اسين ڪئميرائن سان
تيار بيٺا هئاسين. هرڪو واري وٺيءَ تي ٽڪڙو اُڪ ڪندو،
هٿندو، پٺي کي وارو ڏيندو وڃي. ڪٿين فوٽو نڪتا،
پر هرڪو منتظر ته سندس فوٽو سڀني کان سٺو بيهي!
جڏهن فوٽا ڇپجي تيار ٿيا ته اُڻ ٽڪ اها ته مخزن لاءِ
ڪهڙو ٿو پسند پوي!! خوب زور ٻار هليا. پر مان ٽڪارو،
سو ڪنهن کي ڇوان ۽ ڇا ڇوان؟ صبر ۾ وٺي تماشو
ڏٺم. آخر فيصلو ٿيو- منهنجو فوٽو بحال ڪيو ويو!!
سڀاويڪ گڏ گڏ ٿيس ۽ حوصلو وڌيم.

ڪجهه عرصي پٺاڻان خان عبدالغفار خان، سرحد جو
گانڌي، ڪراچيءَ آيو. رسم انوسار ڪيس پرٽ نيڊپ ڏيڻي،
ڪاليج ۾ گهرايو ويو. ڪيس مون اڳي به هڪ دفعو
ڪاليج ۾ ئي ڏٺو هو. ۱۹۳۱ع ۾ ڪانگريس جي ساليانې
بيٺڪ ڪراچيءَ ۾ لڳي هئي. ان موقعي تي سڀ اڳوان
اچي ڪراچيءَ ڪٺا ٿيا هئا. اُن پهري ڏهڻن کي ئي اڳوان ڪاليج
۾ آندو ويو هو. جڏهن سرحد جي گانڌيءَ کي سڏ ٿيو
ته "ڪجهه به اکر ڳالهاءِ" ته هيءُ پٺاڻ پرش همت ادب جا
بندي، ڇوڙ لڳو ته "مان ڇا ڇوان؟ آءٌ ته خدا جي خلق
جو هڪ ننڍڙو خدمتگار آهيان، قومي فوج جو هڪ رواجي
سپاهي، جنهن اڳوانن ۽ ڪپتانن اوهانکي سمجهه ڀريون
صلاحون ڏنيون آهن، اُني آءٌ ڪهڙي گوهرفشاني ڪريان.

پاشڻ ضرور ٿئي! اهو ڪاليج جي عزت برقرار رکڻ جو مکيه چنڊ ڪري ليکجڻ ۾ ايندو هو!! تنهن ڪانسواءِ فوٽن ڪڍڻ جو پڻ ڪاليج ۾ شوق چڱو وڌيل هو.

مونکي پڻ ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ سان فوٽن ڪڍڻ جي چڪ ٿي. خوش قسمتيءَ سان شهر جي هڪ فوٽوگرافرن سان منهنجو جهت سنبنڌ ٿي ويو ۽ جلدئي فوٽن ڪڍڻ ۾ هوشيار ٿي ويس. ڪاليج جي ششماهي مخزن ۾ ڪاليج سان مکيه واسطو رکندڙ واقعن جا چٽر چڱي چرچ سان وڌا ويندا هئا. خاص طور قومي اڳوانن جي فوٽن تي چڱي چٽاپيٽي لڳندي هئي. جڏهن مان پڙهندو هوس ته پنڊت جواهر لعل نهرو ڪاليج ۾ آيو. تنهن زماني ۾ هوءَ ننڍي نهيءَ وارن جو مٿي جو مور بڻجي چڪو هو. تنهنڪري جڏهن هوءَ ڪاليج ۾ آيو ته ماڻهن جي پيهه جو ڪاٿوئي ڪين رهيو. ڪاليج ۾ سندس پاشڻ ڏينهن جو ٻارهين بجي رکيو ويو هو، تنهنڪري جڏهن تقرير ختم ٿي ته، ٽاڪ منجهند ٿي چڪي هئي. گرمي به غضب جهڙي هئي؛ مٿان جهڙ به جهمر لڳائي. انيءَ سج پيو لڪي، انيءَ جهڙ پيو ٿئي. اهڙي ويل فوٽو ڪڍڻ البت ڪٺن ٿي پيو. مٿان وري پيو مسئلو ڪاهي پيو- ديس جي دلاري جا فوٽو- ڇڪيندڙ جهجها. تنهن ڪانسواءِ هرڪو پيو اڳيان وڌڻ جي ڪري. هڪ ڌرتي، پيو جهڙالو، ٻين ماڻهن جي پيهه، مٿان فوٽو ڪڍندڙن جي چڙهت ۽ چٽاپيٽي، تنهن قصو چڱو مشڪل ڪري

فوٽا صفا ڪرائڻ ٿي ڏسان ته مار! پرنسپال ۽ پاڻ ٻئي گڏ نڪتا ته هئا، پر پرنسپال جي ٽوپ غائب، ته پاڻ جي ٽڱ گم! باقي فوٽو سو سٺو، چٽو ۽ سهڻو بيٺو هو. اندر ۾ اهائي آنڌ مانڌ ته مخزن وارا اها تصوير ونندا؟ ٻين ٻه چڱا فوٽا ڪڍيا، پر ڪنهن جي ان فوٽي ۾ پرنسپال نظر نٿي آيو، ۽ ڪانفرنس سواءِ خان عبدالغفار خان البت اڪيلو ۽ بس پٺي لڳو ۽ جنهن ڪري اهو آئٽ هوم ته منهنجو فوٽو ئي قبول ٿيندو. پر ڇوڙا ڪورا چالو رهي جيسين فيصلو ٿئي. سڀئي اها ڳالهه مڃي ته تصوير ڇپڻ جي لحاظ کان منهنجو فوٽو مٿي ۾ سٺو هو، مگر انهن سڀني مٿي ۽ ٽوپ جي کٽجي وڃڻ ڪري منهنجي فوٽي خلاف وڏو اعتراض اٿاريو. مون ڪين گهڻوئي سمجهايو ته اخباري فوٽن ۾ نه فقط اهي اتفاق عام ريما رهن ٿا، پر حقيقت ۾ اهي، نقص جي ڪري ئي، قدر جو باعث ليکجن ۾ اچن ٿا. تنهن وقت ڪراچيءَ ۾ اخباري فوٽا البت ڇپدا ڇپبا هئا، جنهنڪري انهن جو قدر ٻڻ کن ڇپجن وٽ هو. مون پنهنجي فوٽي باران مٿو گهڻوئي ماريو، مگر ٻيو اهو ئي جو مالڪ ڪي ٿي وڃيو! منهنجو فوٽو انهي دفعي مخزن ۾ ڪين ڇپيو!! ڏک ڏاڍو ٿيم، مگر پاڻکي آئينده لاءِ سونهري آسري جو ڏيڍ ڏئي، وقت نباهيم.

مان ڪاليج ۾ هوس ته ڪراچيءَ ۾ ورد پارٽي ڪانفرنس جي ميٽنگ لڳي. ان موقعي تي پارٽ جي ٻرڪ فوٽي

آءٌ مسڪين، مون کي فقط اوهانجي دعا گهرجي، جنهن منهنجي ٻارن ۾ سگهه رهي ۽ سمجهه ۽ ساڃهه سالم رهي، جو آءٌ ديس ۽ قوم جي شيوا ۾ ڪجهه قدر سوڀارو ٿيان.” ڪٿا ٻناڻ، ڪٿا سندس نهٺائي ۽ نماڻائي!! سندس ننڍا مونکي تنهن ويل ٿي موهي ڇڏيو. تنهن سمي آءٌ سڪول ۾ پڙهندو هوس. سوهيل جو هيءُ سدآچاري سودائي سردار ڪاليج ۾ ٿي آيو ته آءٌ ٻڻ پنهنجي فوٽن ڪيڻ جي ڀاني ساڻ ڪري، سو ٻئي اچي ڪاليج ۾ سهڙيس. هميشه موافق ماڻهو هڪ ٻئي ٿي ڏاهت ٿي ٿيا. خان عبدالغفار خان جڏهن آيو، تڏهن مان تيار ٿي بيٺس، سندس فوٽو ڪيڻ خاطر. منهنجي هميشه اها خواهش هوندي هئي ته معزز مهمان سان پرنسيپال صاحب ٻڻ فوٽي ۾ شامل هجي؛ پر پرنسيپال ٻناڻيءَ کي ڏيکاءُ اهڙو پسند ڪين پوندو هو، جنهنڪري رواج موجب فوٽي ڪيڻ مهل هو نظر نه ڪين ايندو هو. هن دفعي جڏهن ٿي معزز مهمان موٽر مان لٿو ۽ پرنسيپال صاحب کيس پرنام ڪري هال ۾ وٺي ٿي آيو ته مون هڪدم ڪئميرا جي اک کولي فوٽي ڪيڻ جي ڪوشش ڪئي. جان ڪٽي نهاريان ته قصو ٻيهي نه پيو. گهٽوٽي ڪئميرا جا طرف توڙي ڪنڌون پاسا قيرايم، پر پرنسيپال ۽ ٻناڻ ڏڏ اچي ٿي نه پيا سگهن! ٻناڻ هو قداور ۽ پرنسيپال هو قد جو پورو ٻنو، تنهن ڪري ٻئي ماپن نه پيا. آخر ڪئميرا کي آڏو ڪري، تصوير ڇڪيم. تنهن ڪانپوءِ ٻڻ هال ۾ ڳچ فوٽا ڪڍيم.

پس واسيءَ کي ڏسڻ ۽ ٻڌڻ لاءِ هرڪو خواهان هو،
خاص طور جوان ٿيءَ وارا. رسم اَنوسار ڪاليج جي
وديارٿين جو سنيه - مورتيءَ سان گڏجڻ سياوِڪ ۽ لازم
هو. انهيءَ انديشي وديارٿي ڪانفرنس جي صاحب
سيڪريٽري صاحب جي من ۾ ڪنڊڪو جاڳايو. جيڪڏهن
شري سنيه - مورتيءَ کي ڪاليج وارا ڀاشڻ لاءِ گهلي ويا
ته وديارٿي اجلاس ۾ ڪوئي ڪونه ايندو!! تنهنڪري
چندوءَ (سيڪريٽري) پاڻسان جٽ ٻڌڻ ڪري چيڏيو ته
سنيه - مورتي صاحب کي ڪاليج ۾ ڀهه وڃڻ نه ڏيو.
انهيءَ سال ڪاليج جي چونڊيل عهديدارن ۾ قومي
حوصلو ۽ اُتساه البت گهٽ هو، تنهنڪري ڪين
سنيه - مورتيءَ کي ڪاليج ۾ آڻڻ جو ڪوبه وچار ڪونه
هو. جيتوڻيڪ مان عهديدار ڪين هوس، ته به شري
سنيه - مورتيءَ جو ڪاليج ۾ نه اچڻ ڪاليج جي شان جي
گهٽتائي سمجهيم. تنهنڪري سنيه - مورتيءَ کي ڪاليج
۾ ڀاشڻ لاءِ آڻڻ جي جوابداري پاڻتي هموار ڪيم. فونن
ڪيڻ جو نه اڳيئي وچار هوم، سو ڪاهيءَ پس بندرتي،
چاڪاڻ ته سنيه - مورتي صاحب جهاز رستي ڪراچيءَ اچي
رهيو هو. وقت تي جهاز اچي دڪي سان لڳي بيٺو ۽
شري سنيه - مورتيءَ جو سهڻو سواگت ڪيو ويو. مونسان
گڏ ٻيا به ڪيچ جيترا ماڻهو فوني ڪيڻ لاءِ آيل هئا.
سيٺي کي فوني ڪيڻ جو پورو وجهه مليو ۽ هرڪو راضي
ٿي، راهي ٿيو. مون وچار ڪيو هو ته، جئن ته، شري

اڳوان شري ستيه - مورتيءَ کي اجلاس جو پرڌان ڪيو
ويو هو. شري ستيه - مورتيءَ جو نالو اسان گهڻي وقت کان
ٻڌو هو. پارٽي اسيمبليءَ ۾ ڪانگريس ٽڪيٽ تي
چونڊجي وڃڻ بعد هن جيڪو سرڪار ۾ مانڌاٽو ڪاهي
وڌو هو، سو ڪنهن کان لڪل ڪين هو. ستيه - مورتي
ڪنهن به وشيه تي تقرير ڪندو هو ته سرڪاري طبقو
ڪن ڪڙا ڪري چست ٿي ويهندو هو، ڇڻ سندن گهر
تي ڪو جبري چڙهائي ڪري آيو هجي! سرڪاري
عملي جون هر دفعي وايون ولڙيون ڪري ڇڏيندو هو.
سڀ عجب کائيندا هئا ته ڪيئن خبرون ملن کئان ٿيون،
جنهجي آڌار تي هو سرڪار تي چوٽ تو چنبي. هرڪنهن
کي حيرت انهيءَ تي لڳندي هئي ته جن ڳالهين جو
سرڪار کي به احوال ڪين پهتل هو، سي هن ڪانگريسي
کي ڪئان ٿي هٿ آيون، جو سرڪار جي پٽ ٿي وائکي
ٿي ويئي! ستيه - مورتي مدراسي سڀوت هو. محنت
۽ اورچائي سندس رت ۾ هئي. هن ۾ ڪافي حوصلو
هو ۽ هن مٿي چڙهڻ جي آشا ٿي رکي. سرڪار ظاهر
ڪيو هو ته پارتواسين کي رفته رفته لوڪ - راڄ جا حق
ڏنا ويندا. ستيه - مورتي محسوس ڪيو ته ”جڏهن اسيمبليءَ
۾ گوهر فشاني ڪندس تڏهن ته آزاد هند ۾ مونکي لائق
عهدو نصيب ٿيندو.“ تنهنڪري هو هرطرح خبردار
رهندو هو ۽ سرڪار تي حملو ڪرڻ جو موقعو هٿان
وڃائڻ ڪڏهن ڪين ڏيندو هو. اهڙي هاڪاري

آٽيندڙ عورت فوٽا ڏيڻ جي به پيٽي ڪري ۽ نه ڏيڻ جي به پيٽي ڪري! مان جهٽ ٽاٽي ويس ته ڪيئن پڻ هڪ فوٽو ڪڍندو هو، سو هڪ ڪيئن آڇيندي باقي ٻيا هٿ ڪيم!! فوٽي ملڻ تي عورت گد گد ٿي ۽ شڪرانا ڏيندي وڃي ڪم ڪي لڳي ۽ آءٌ ٻنا پر ٻوجن سڌ ڪرڻ جي اٿين ٿي ٿلهو رهجي ويس.

همت نه منهنجو سوال هوني ڪونه، همت نه ڪاليج شان جو سوال هو. انهيءَ ڪري ٻيا صاحب جي بنگلي تي جيڪي ٿي گذريو اُن تي مٿيان ڏاڍي لڳيم. آءٌ سڌو ڪاليج ۾ آيس ۽ ڪرتار پنجواڻيءَ کي ڳولي ڪڍيم. مان عهديدار هوس ٿي ڪين، تنهنڪري آءٌ ڪهڙي حيثيت ۾ شري سنيه-مورتيءَ کي ڪاليج ۾ اچي ڀاشڻ ڪرڻ جي نينڊ ڏيئي ٿي سگهيس؟ انهيءَ ڪري ڪرتار کي پاڻهن پيلي ڪيم، ڇاڪاڻ ته هو ڊبيٽنگ سوسائٽيءَ جو عهديدار هو. ٻئي گڏجي پرنسيپال صاحب وٽ وياسين ۽ کيس واقف ڪيوسين ته اسين ڇا ڪري رهيا هئاسين. هن اسانجو التاه ڏسي پاڻ هلي سنيه-مورتي صاحب کي ڪاليج اچڻ جي آڇ ڪئي، پر اسان کيس خاطري ڏني ته "اوهين ايڏي تڪليف نه وٺو، اسين پاڻيهي ٿا ڪارج سڌ ڪريون." اِس پوءِ مان ۽ ڪرتار سنيه-مورتي صاحب جي ڪٺ پياسين؛ جتي هو وڃي اسين اٿي اڳيئي حاضر. پر ڪانگريسين ۽ ڪانفرنس وارن اسان سان اها ڪار ڪئي ڇا! اسانکي اڳيان وڌڻ

ستيه-مورتي ڪراچيءَ جي هڪ انگريزي اخبار ”سنڌ آبزرور“ جي سمپادڪ جو مهمان هو، تنهنڪري جڏهن ٿي ڪيس فوٽا ڏيکارڻ وڃبو، تڏهن ٿي ڪاليج ۾ اچڻ لاءِ نيندي ڏبيس. فوٽا صاف ڪرائڻ تي دل ڀاڙ ڀار ٿي ويئي، ڇاڪاڻ تہ فوٽا بيشڪ سهڻا نڪتا هئا. ”سنڌ آبزرور“ جو سمپادڪ منهنجي گهر جي ويجهوئي رهندو هو، ۽ مون سمجهيو تہ اندر جي آشا پوري ڪرڻ بلڪل ئي آسان ٿيندي. مان جو ٻنيا صاحب جي گهر اچان تہ مار! هت تہ قصو اور لڳو پيو هو!! هر ڳالهہ تي سختي هئي. اندر اچڻ تي ڪافي بندش هئي. مان البت منجهي پيس. نيٺ جيڪي فوٽا ساڻ آندا هئم سي پيهي ڏسڻ لڳس. بس جادو ٿي چڪو. جيڪو پيو لنگهي سو اک ٻيٽ ڪري پيو فوٽا ڏسڻ جي ڪوشش ڪري. آخر هڪ عورت دل ٻڌي موڪان فوٽا ورتا ۽ مٿن ستيه-مورتي صاحب جي صحيح ڪرائي ڏيڻ جو انجام ڏنئي، جهومندي اندر هلي ويئي، ۽ آءٌ لچارو اتيئي ٻيٺو نهاريندو رهيس!! اهو سونو وجهہ هو شري ستيه-مورتيءَ سان ٻہ اکر ڳالهائڻ جو، پر لڄ وچان واجھ ڪين وجهي سگهيس!! پر هن عورت انجام پاڙڻ ۾ ويرم ڪين ڪئي ۽ جهٽ ۾ فوٽا واپس ڪڍي آئي، پر منجهن ٻہ ڪتل هئا!! هڪ معزز مهمان ڪي ڏنو ويو هو ۽ هڪ ”سنڌ آبزرور“ جي سمپادڪ پاڻ رکيو هو، باقي ٻن ٽن تي قومي اڳوان قرب وچان پنهنجي صحيح ڪري موڪلي هئي. فوٽا

لاڪنا ٽان ڇيمپيو! هن اسانجو نئون هڪدم قبوليو ۽
سڏوا صاحب کي هدايت ڪئي ته ”تون منهنجو سامان
اسٽيشن تي ڪٽائي وڃ ۽ آءٌ ڪاليج مان پاشڙ ڪري
سڌو گاڏيءَ تي اچي سهڙندس.“ شري ستيه-مورتيءَ جو
سهڻو اتر ٻڌي اسين حد سرها ٿياسين ۽ سندس ٿورا مڃي
پنهنجو گس ورتوسين. جڏهن ٿي ڪاليج طرف وڪ ڪنئيسين
ته منهن جو رنگ ٻدلجي ويو. ستيه-مورتي سڀاڻي ڪاليج
۾ پاشڙ ته اچي ڪندو، پر اهو ٻڌندو ڪير؟ اهو ڏينهن
آرتوار جو هو، سومر ڏينهن اخبارون بند، هفتيوار پرچا
آرتوار صبح جو نيار، ڇوڪرن کي ڪيئن اطلاع ڏيون؟
فڪر وڌي ويو، ٻگهر ۾ ٿل ٿي وياسين، مگر حل نظر
نه آيو. خير، حالتن کي منهن ڪيئن به ڪري ڏيڻو ٿي
هو. ڪانگريسين ۽ ڪانفرنس وارن جو اسان خلاف منصوبو
ستيو هو، تنهنڪي ڪنهن نموني بيڪار ثابت ڪرڻو ٿي
هو!! پرنسيپال صاحب کي سڏ سڏائيسين ته هُو ان مهل ٿي
بنگلي تان ڪاليج هليو ۽ پاشڙ جو اطلاع پاڻ ٽائيپ
ڪري، پٽيوالو گهرائي، پروفيسرن کي اهو ڏيکارڻ لاءِ
اوڏي مهل موڪلي ڏنائين. باقي ودپارٿين جي جوابداري
اسانجي ڪچڙن ڪلهن تي ٿي رهي. اسين به سترو هار
باسرط ڪاڻ هرگز تيار نه هئاسين؛ سو خيال جي رفتار
تيز ٿيڻ لڳي ۽ جهٽ تجويز سمجهي آئي. ڪرتار ڪئي
موڪليم خالقڏنه هال ۾. اتي شام جو شري ستيه-مورتيءَ جو
پاشڙ هو. ڇپوماتس ته اتي وڃي ڪرمچارين دواران

ڏين ٿي ته!! اسين ٻه عزت جا ڪوڏيا، ٻي محابو نيڻ
ڪين ٿي چاهيوسين، سو سندن ڏٺ ٻمڻ تي ٻڌي اعتبار
ڪيوسين. پر اسانجي هٽي ٻيڪ ڪڏي وڌائون. وقت
ويو وهامندو ۽ معزز مهمان جي مدرا واپس موٽڻ جي
نوبت پڻ اچي سهڙي! آخر ٻر ٿي مون رستم سڌوا، سنڌ
ڪانگريس جي نيتا، کي دڙڪو ڏنو ته ”جيڪڏهن اوهين
اڃا ٻه ستيه-موڙتي صاحب سان ڪاليج ۾ اچڻ جو ذڪر
نٿا ڪيو ته آءٌ زوريءَ ساڻس ڳالهائي قصو طيءِ ڪندس.“
اِئي مڙس ٻنو، مگر عادت جي مجبوريءَ سبب وري
ٻه قصو ٽارڻ جو ٻتن ڪيائين. مون ٻه ڏنو ته هاڻ ڪافي
دير ٿي چڪي هئي، ۽ وڌيڪ ويرم وجهڻ واجب نه هئي.
تنهنڪري جڏهن شري ستيه-موڙتي نپال ڪاٽي جي ملازمن
سان گڏجي ٻاهر نڪتو ته مون ٻه ڏانهنس وک وڌائي. اِتي
سڌوا صاحب ڏنو ته هاڻ ته پت ٿي وانکي ٿئي، تڏهن
چيائينس ته ”ڪاليج وارن جي اوهانجي پاسڻ ٻڌڻ تي
ڏاڍي مرضي آهي“ پر وري ٻه ڏاهپ ڪان ٻاز نه آيو.
ٻنيان ڏنگ ضرور لاڳو ڪيائين، ”پر هاڻ ته وقت تنگ
آهي، سياڻي ٻارهين ٻجي گاڏيءَ رستي روانا ٿي ويندا.“
مڪاني ڪانگريس عهديدارن جي اها قوم جي اڳوانن کي
ٻنهنجي خانگي ملڪيت ڪري ڄاڻڻ جي ڌرت ڪان
مونکي سخت نفرت هئي ۽ انوقت پڻ اها نفرت منهنجي
منهن مان چٽي ظاهر ٿي ٿي. شاباس هجي شري ستيه
موڙتيءَ کي، جنهن سڌوا صاحب کي سندس لاڳو ڪيل

١٣- پهرين آگسٽ

پهرين آگسٽ ١٩٣٦ع، ڇنڇر جو ڏينهن هو. ڪاليج ۾ شاگرد ساجهرئي اچي سهڙيا هئا. اڄ لوڪمانيه تلڪ جي ورسي هئي؛ پر ڪاليج کليل ئي هو. جنهن سڄڻ اسانکي سوراجيه جي سٽي پياري، تنهنجو قدر اهو ئيو هو جو سندس ورسي ملهائڻ جي ماڳ، انهيءَ ڏينهن موڙهو ڪاليج به کليل رکيو ويو هو! وديارٿين ۾ انهيءَ ڪارڻ سخت ناڪ هو. انهيءَ سبب ئي وايومنڊل ۾ هل هلاچو، ڇڪتاڻ، جوش ۽ شور پيدا هو. پر سياڻپ ڪ سوال ئي اٿيو نه. جيڪڏهن شاگردن کي پنهنجو نيتا ايترو پيارو هو، ته هو اڄ ڪاليج ۾ آيا ئي ڇو هئا!! شاگردن جي سفارش پرنسيپال صاحب کي هن باري ۾ ڏنو نه هو؛ پر هن صاحب به چار ڏاهيون اهڙيون سٽايون، جو هو لاجواب ٿي موٽي آيا. اڄ بمبئي جو گورنر، لارڊ برابورن ڪاليج ۾ پڌارجڻو هو. مهمان لکي نه آيا اڄ نڪران ٿو ۽ پر ٻهين اچي اوهان وٽ نڪاءَ ڪندس، نه اُن کي اٿين نه ڪين ڇڏبو نه اڄ نه اڄ، ڇاڪاڻ ته اسانکي اڄ ورم آهي!! انڊر سڄڻ جو سواگت ضرور ئي ڪبو، انهيءَ ۾ اسانجو ئي شان هو!!! ڇا سو تنتر انگلنڊ جي باشندي کي اها سڌ ڪانه هئي نه اڄ لوڪمانيه تلڪ جي ورسي آهي؟ پر هو اڄ ڇو ڪاليج ڏسڻ اچي رهيو هو؟ پيو ڏڻ ڪين ٿي سمجهيس؛ ڪين اسانجي

ڪاليج ۾ ڀاشڻ جي پذرائي ڪرائي. مان وري رامباغ
۾ آيس، جتي ڪانفرنس وارن جو وندر جو پروگرام چالو هو.
پروگرام جي چارج ۾ شري آسانند مامتورا هو؛ ان سان
ڳالهه ڪيم، ۽ هن رڄ مڙس هڪدم آواز - ڦهلاءُ رستي
ڪاليج ۾ ڀاشڻ جو سڀني کي عمدو اطلاع ڏنو.

ٻئي ڏينهن سهي سوير ڪاليج ۾ وقتائتو اچي
وارد ٿيس ته پرنسيپال صاحب مونکان اڳ هال ٻاهران
بيٺو هو. پيءُ کي منهن ڏيڻ خاطر وڏيڪ ڪرسيون ٻه-
اچي سهڙيون هيون. ڀاشڻ ۾ باقي ڪي پندرهن منٽن
جي دير مس هئي؛ مگر هڪ شاگرد به ڪٿي نظر ڪين
ٿي آيو!! پرنسيپال صاحب مونڏانهن معنيٰ ڀريل نرت
سان نهاريو ۽ منهنجن چشمن واجب ورندي ڏني.
اک ڇنڀ ۾ الائي خلق ڪٿان اچي پرڳهٽ ٿي جو ستيه
مورتي صاحب جي اچڻ تائين هال ۾ ٻج ڇٽڻ جيتري
به جاءِ نه رهي! واه جو ڀاشڻ ڪيائين. سندس جاءِ وٺڻ
لاءِ ٽاڙين جو ڦهڪو گهڻي دير تائين هليو؛ پر سڀني کان
وڏيڪ خوش مان ۽ ڪرتار هئاسين - ڪپڙن ۾ نه پيا
ماپون؛ جو چندوءَ ۽ وستر جي رنڊڪن وجهندي به آخر
ڪاليج جو شان قائم رکڻ ۾ ڪامياب ٿيا هئاسين!!

ڇانئجي ويو. اسانجو ڪاڏي - پوش پروفيسر ڪيولراماڻي، ڪپتان جي فوجي پوشاڪ ۾، ڪڙو ٿي بيٺو. گورنر صاحب جي پڌارڻ تي هن ڪاليجي ڪڪن جي فوجي جٿي (U.T.C.) جي صدارت ڪندي، مهمان کي فوجي سلامي ڏني ۽ سنڌس جوڳو سواگت ڪيو. ٻلهين!! کهڙي نه پوري ڊول ۽ ڍنگ سان سلامي ٿي!! گوري ۽ پوري جي وچم ۾ جو به تفاوت نه رهيو!! پوءِ ته اسانجو پرنسپال پوڻاڻي، معزز مهمان کي اندر وٺي آيو. ڇا اسانجي پرنسپال جي ڳهي، ڇا ڪڙائي! انگلنڊ جي گوري صاحب سان ائين وڪ ڪڻندو آيو جڻ ته گورنر پاڻ هو!!

جڏهن گورنر صاحب اسانجي ڪلاس وٽان لانگهانو ٿيو ته پرنسپال صاحب کان پڇيائين ته "ساموهون جاءِ تي هيترا جهنڊا ڇو جهلي رهيا آهن؟" جنهن تي پرنسپال صاحب انجي ڪيس واجب ورندي ڏني ۽ مهمان کي حقيقت کان واقف ڪيو. آزاد انگريز، غلام پارت جي نوجوانن جو حوصلو ڀسي، حد پرسن ٿيو. پنهنجي پال پل ۾ محسوس ڪيائين، ۽ پرنسپال صاحب کي چوندو ويو ته سپاڻي تي ڪاليج بند رکي، تلڪ مهراج جي ورسي خوب ڌوم ڌام سان ۽ ضرور ملائجو.

پرندڙ ڦٽن تي لوڻ ٻرڪڻ لاءِ جاٽي ٻجهي اِهو ڏينهن ڳوليو هئائين!! گهڻي سوچ ويچار بعد سڀني شاگردن فيصلو ڪيو ته، ڪاليج جو شان به بلند ڪبو، ۽ سوتنترتا جي صاحب جي عزت به برقرار رکبي.

ڪاليج ته اڄ ٻنهه ٻهڪي اُٿيو هو. بوڙهو پٽر به اڄ پٽي چلڪيو چمڪيو! حق ٿي سنڌيءَ واري چيو آهي ته ”بوڙهو اُٺ به ڪنوات لهي“. پر هوءَ سامهون ميٺارام هاسٽل ته نس پس نئورني ٻڻجي چڪي هئي؛ هرڪنهن دري دروازي، ڪانڊي ڪوچي مان جهنڊيون ۽ جهنڊا سس ڪڍيو پٽي هوا جي جهوٽن ۾ جهوُليا. سوتنترتا جي منتر ڪين مست ڪري ڇڏيو هو. هونءَ ته، ڪاليجي ڪڪا ڪانگريسي جهنڊن تي اينترا پئسا خرچڻ وارا ڪين هئا، اڄ الائي ڪيئن آزاديءَ سان ايڏو نينهن لڳو هون!

وقت ٿيو، گهنڊ لڳو؛ هرڪو چپ چاپ ڪلاس ۾ پنهنجي جاءِ تي وڃي ويٺو. اسانجو انگريزي جو مول آڏياڻي، پروفيسر ٽي. ايم. آڏواڻي، پرنسيپال صاحب جو ساڄو هٿ، به ٺهين اُمنگ ۽ حوصلي، چمڪ ۽ ڏمڪ سان وراندي مان لنگهي ويو ته ڏسان ته ”هرهنڌ سڀ ڪم ٺيڪ ٺاڪ هو ڪين نه.“

پروفيسر پاڙهڻ شروع ڪيو. پر اسانجو ڌيان اڄ سنڌن پاشڻ ۾ لڳي چوتو! اسانجي ساري نظر نه ٻاهر تماشي ۾ ٿي ڪتل هئي!! ائين ٿي پوڪارو وڳو؛ هرهنڌ سناٽو

ته ڪيس "مهاشه چندو" سڏڻ ڪانسواءِ ٻيو چاروئي
نه رهيو.

هميشه موافق جيئن انهيءَ ڏينهن ڪاليج ۾ آياسين
ته ڪلاسن جي هٿ-ٺار لڳي پيئي هئي. ذرا عجب
لڳو ته هيئن اوچتو پڙهڻ کي ٺالي لڳائڻ جي سازش
ڇو سٽي وئي هئي. وديارٿي ڪاليج جي ڪشادي
ڪمپائونڊ (احاطي) ۾ ٽولين ٽولين کيو بيٺا هئا. خبر
لهڻ خاطر اڳتي وڌياسين. هرهنڌ ساڳي چرچا هئي.
ڪنهن ڇوڪر جي ڪنهن نينگر سان ڪا ناسازي ٿي
پيئي هئي. نينگر اختياريءَ وارن وٽ دانهين ٿي وئي.
پرنسيپال آنت ڏنس ته سڀ ڪجهه ٺيڪ ٿي ويندو؛ پر
ڇوڪر پنهنجي ڌرت کين مڃائي؛ پاڻ موافق سندس
پيڇو ڪندو آيو. هيءَ ٻيءَ سهڻ کان ٻاهر هئي. قصو
وڌي ڇڪو هو. اختياريءَ وارن ڪوبه خاطريءَ جهڙو
قدم کين کنيو ٿي ڏنو، تنهنڪري وديارٿين ۾ خاص
ٺاءُ هو. هڪ طرف پرنسيپال اسهيو هو ٻئي وشو وديالي
جي بينڪ ۾ اچرو وڃڻ خاطر، ته ٻئي پاسي شاگردن
سول نافرماني شروع ڪري ڇڏي هئي. عام ريت
وديارٿي البت منجهيل پئي لڳا، چالاڪ ته تنهن زماني
۾ هيئن ٽڪڙو ستياگره ڪرڻ جي وات اهڙي عام ڪانه
ٿي هئي، جهڙو هيئنر ريل چيل ناٽا- ٽوڙ ٽڪرڪ ٿا
هلن. جيئن ته پرنسيپال ٻاهر هو، تنهنڪري سندس

١٤- مهاشيه چندُو

چندُو مون سان گڏ مسٽر منگهارام چيلاڻيءَ جي ماڊل هاءِ سڪول ۾ پڙهندو هو. منهنجي ڪلاس ۾ ٻه چندُو هوندا هئا. هڪڙو چندُو نوتنداس ۽ ٻيو چندُو ڪي. ٻنهي شڪل جا موچارا هوندا هئا. نوتنداس جو پٽ چندُو پڙهڻ ۾ چڱو هو. هُو محنتي ۽ اورچ هو. سياڻپ ڪيس پنهنجي هوشياريءَ تي ڪجهه ٻانور هو. هُن کي پنهنجي حوصلي ۽ همٿ جو احساس هو، تنهن سبب ئي هُو فلڪ سان هلندو هو. قد جو ڇوٽو، پر مغز جو موٽو، چندُو نوتنداس مئٽرڪ پاس ڪري، وڌيڪ پڙهڻ جي وسعت نه ساري، وڃي نوڪريءَ تي چڙهيو. تار ۽ ٽپال کاتي ۾ گهڙيو ۽ پنهنجي علميت ۽ عقل انوسار کاتي ۾ چڱو چڙهيو. هينئر خبر ناهي ته ڪٿي آهي. پر مهاشيه چندُو ته مان اڄ به سڃاڻان. ٻنهيءَ ۾ ڪيس ڳولي لهڻ آسان آهي.

چندُو جڏهن سڪول ۾ پڙهندو هو تڏهن سندس ڪا به خوبي يا خاصيت ظاهر نه ٿي. نڪي ڪي وڏي جڏهن ڪاليج ۾ آيو ته پهرين ٻن سالن ۾ ڪو خاص ٻوٽو ٻاريائين. پر ٽئين سال ۾ خوب وارو وريو ويس ۽ هُو ڪن پل ۾ هڪ عام رواجي وديارٿيءَ مان هڪ ڀلو ڀلارو اڳوان ٺهي پيو. سندس جيوت جي ڍنگ ڍول ۾ پڻ ڪافي تبديلي اچي وئي. اڃا چندُو ڪاليج ۾ ئي هو

ٿيو آهيان، تہ لازم آهي تہ ڪجهہ جلوہ ڏيکاريان." سو ڏينهن رات مٿن چمڪ مسئلي جي حل ڳولهڻ ۾ هڪ ڪري ڇڏيائين. خوب مغز ڊوڙايائين تہ رڳو قصي خاطر خواہ نموني نبيرڻ ۾، پر اهڙي نور اختيار ڪرڻ ۾ جو ماٺوڙ ڪيس مڙس ڪري مڃين. اها استادي ۽ ڏاهپ، ڪيڏ ۽ چترائي، جا هن چالباز دنيا ۾ گهڻو ڪي ڪتب ٿي اچي، سا ڀاءُ چندوءَ بخوبيءَ ڪتب آندي. مٿس مقرر ٿيڻ سان ڀاءُ چندوُ بلڪل تبديل ٿي ويو- هن شاگردن کان گهڻو الڳ ۽ ڏور، هميشہ ڪنهن ڳوڙهي خيال ۾ غلطان. ريل ڇيل ڪنهن سان ڪين نظر اچڻ لڳو. سڀ ائين سمجهڻ لڳا تہ اڳوان آهي تہ چندوُ!! چندوُ ۽ ڪن سرا رکندو هو، سو ٽاڻي ويو تہ سندس اختيار ڪيل نور نيڪ هئي. جڏهن تہ ڪاليج جو مسئلو هاڻ وڏي مڪاني ۽ شهري سوال ٿي چڪو هو ۽ ٻيڪ نگرواسين جو قصي سلجهائڻ ۾ همت ٻيو، تہ ڀاءُ چندوُ هڪ وڏ ٻارٽي اڳوان مان ٻدلجي هڪ ناگرڪ اڳوان بڻجي پيو، ۽ شهر جي مکيہ نيتائن سان ٻڻ اهڙي ڍنگ ۾ ڳالهيون ٻولهيون ڪرڻ لڳو، ڄڻ هو پاڻ وڏ ٻارٽي هو ڪٿي! ان سان گڏ هو شهر جي مکيہ سڙڪن جو سفر ڪرڻ لڳو. کاڌيءَ جا ڪپڙا، مٿان جواهر صدري، ان مٿان اوني شال، مٿي تي کاڌي ٽوپي، هٿ ۾ سهڻي ڳن سان لڪڻ، ڊورو پنيان مولو شريف، شرڌالو شش، ڪراچيءَ جي گانڌي روڊ تان هر روز شام جو لنگهندا نظر ايندا هئا. هاڻ چندوءَ کي "مهاشيہ چندوُ"

واپس موٽڻ تائين گويا قدم ڪڍي نٿي سگهيو ۽ هڙتال
بنا ڪنهن خاص نري نڪاءَ جي چالو رهي.

جڏن ئي پرنسپال واپس وريو، تڏن ئي اچي اُجگر جي
منهن ۾ پيو. پر هو شير مرس هو، سو دل ڏري به نه
لڏيس، جيتوڻيڪ هاڻ نعرا بلند ٿي ويا هئا ۽ وايومنڊل
۾ ترشي ڪاهي پيئي هئي. هڪ ڏينهن ڪاليج جي
ڪشادي پڙڪيل ايوان ۾ به چار جڻا بيٺا هئاسين ته ڪي
نوجوان اسان ڏانهن وڌي آيا ۽ موٽڪي اچي چيائون ته
”پرنسپال سان ڳالهين ڪرڻ لاءِ وديارٿين جي هڪ
ڪاميٽيءَ جي ضرورت آهي. اسانجي مرضي آهي ته
تون لن سفارت سان وچڻ سويڪار ڪرين.“ زبان-داني
۽ ڪلڪ-ڪاريءَ سان سڪول واري زماني کان چاهه
هوم، پر هيءَ آڇ ڪانه قبوليم، ڇو ته منهنجو گر-پتا
ڪاليج جو آڌ-يارڪ هو. پاسي ۾ جو چندو بيٺو هوم،
سو آيلن کي چيم ته مون بدران ڪٽي چندوءَ کي ساڻ
ڪريو. هنن منهنجو مان رکي چندوءَ کي اليڪشن ڪاميٽيءَ
۾ مقرر ڪيو. اهو چندوءَ لاءِ سونو وجهه هو. منجهس
جي اکل لياقتون هيون، سي نڪري نروار ٿيون.
هيلتوڻي سندن آزمايش لاءِ ڪوبه موقعو ميسر نه ٿيو هو.
جنهن ڪارڻ اهي ڪنهن ڪنڊ پاسيرو پيون رهيون.
پر هاڻ هنن گهر پڇي آيل نوتي جو انڪار ڪين ڪيو.
چندوءَ کي هاڻ انهيءَ اُلڪي اچي ورايو ته ”هيل توڻي
ته اٿين پٺي لڳيو آهيان، هاڻ جو ڪاميٽيءَ جو ميمبر

١٥- سونهري شغل

مان اڃا اسڪول ۾ پڙهندو هوس ته امي ڪي اچي اڻ تڻ ڪنيو ته پٽ جهٽ پرڻايان. هڪڙي ڏينهن گڏ- پڙهڻ اچي ڪنهن ڪارڻ گهر سهڙيو ته، سعيو ڪري ان ڪان منهنجي چٺي واچايائين. پانچڻ پيو چا پڇائس تنهنجي مونکي چٺي يادگيري ڪانهي، باقي هڪ ٻه ڳالهه اڃا دل تي اڪري بيٺي اٿم. پهرين ڳالهه جا پانچڻ چئي، سا اها ته "امڙ، وهيءَ اٺوسار نينگر شادي نه ڪندو." انهيءَ تي امي خاص خوش ڪانه ٿي، جنهن ڪري مهراج پيو جملو اڌ ڇڏيو، ڪاڻ مان ڪسر ڪرڻ جو پڇڻ ڪيو. "پر شادي ڪندي ڇو، ڪر گهر پارن سان جهنجهي ڇڏيندو. اوهين هونءَ ته پارن جا آهيو سوڪنا، پر هي نينگر مان سڀ ڪجهه ٿيندو." جنهن تي انهيءَ تي امڙ جي منهن ۾ ڪجهه سرهائي آئي ته، پانچڻ پيو ڪجهه ٻڌايو، جنهن تي امي باقي به ڏڪ ڏڪ ٿي ويئي. چيائين، "ڪڪي ماءُ، تنهنجو نينگر بيشڪ ڀاڳوان به آهي." پارن ٻنهي جي ته مونکي نر ڪڙ ڪانه هئي، پر پنهنجي ڀاڳ بسبب پڙهڻ جو شپ وچن دل ڪئي جنسي چهٽي بعد مان بيشڪ سڀاڳو ثابت ٿيو آهيان. سڪول ٽوڙي ڪاليج ۾ ۽ انکان پوءِ جن به سدستائن سان منهنجو ڪو واسطو پئي رهيو آهي، تن انهيءَ عرصي ۾ اهڙا جشن ملايا آهن يا ٻين سان گڏ انهن ۾ ڀاڱ پئي

سنڌ کانسواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونه هو. پر اسان دوستن سان چندو اهڙو ني هلندو رهيو جهڙو اڳي. مهاشيه چندوءَ کي اها وديارٿي عرصي واري اڳواڻي چڱو ڪتب آئي آهي. انهن ني سندس قدرتي خوبين ۽ خاصيتن کي ظاهر ٿيڻ جو وجهه پڻ پيو ۽ سندس حوصلو ۽ آتم وشواس وڌندو ويو. چندوءَ پوءِ به پاڻ چڱو موڪيو ۽ دوستن جي اها دعا اٿس ته اڃا به وڌيڪ وڌي ويجهي.

سنہ ١٩٣٥ع ۾ انگلنڊ جي بادشاهه ۽ هندستان جي شهنشاهه جارج پنجين، خيرن سان پنهنجي راڄ جا پنجويهه سال پورا ڪيا، جنهنجي سڳوري شان ۾ انگريزن ساري انگريزي سلطنت ۾، جنهن تي اُنهيءَ ٽاڻي سج دائما روشن هو، "سلور جبلي" ملهائڻ جو اعلان ڪيو. هر هنڌ جارج پنجين جي جبلي ملهائڻ سان ڄڻ اهڙن جشنن جي دنيا ۾ اچي ڇيڪ ڇڙي. انهيءَ لهر جو اثر اسانجي ڏيارام جيٺمل سنڌ ڪاليج تي به ترت پيو. جنوري ١٩٣٧ع ۾ اسانجي ڪاليج وديا ڦهلائڻ جهڙي اَمولڪ ڪارج جا پنجاهه سڪيارٿا سال پورا ٿي ڪيا. تن ڏينهن اسانجو پرنسيپال هو ٻناٽي صاحب! پرنسيپال ٻناٽي ٻول ۽ دانا مڙس هو. ڪيس هر ڪم عمدي ريت اُڪلائڻ جي طرز هر هميشه ياد هئي. خيال آيس ته ڪاليج جو سونهري شغل نه رڳو ضرور ملهائجي، پر پڪي سان ۽ اهڙي پيماني تي، جو سڀڪو ڏسي اسانتي رشڪ ڪري! پنهنجن رفيقن سان ضروري صلاح مصلحت ڪري، جهٽ جلسي جو خاڪو تيار ڪري ورتائين. اهو خاڪو جلد ظاهر ڪيو ويو، ۽ سڀ ڪم نيڪ ريت راس ڪرڻ لاءِ ڪاميٽيون مقرر ٿي ويون. جلسيءَ جو پروگرام اهڙو ته عمدو رٿيو ويو، جو شاگردن توڙي پروفيسرن جو اُمنگ ۽ اُتساهه چوٽ چڙهي ويو، ۽ هرڪو جلسي جي تياريءَ ۾ ڪجهه نه ڪجهه ڀاڱو وٺڻ لاءِ منتظر رهيو. جهٽ ڪاميٽيون پنهنجي پنهنجي ڪم ۾ جنبي ويون، ۽ ١٧

ورتو آهي، جن مان دل ور ور ڪري بهار ٻڌي ٿي آهي. انهيءَ جو خاص ڪارڻ اهو به آهي جو انهن شغلن ۽ شادمانن ۾ مون به ڪجهه داد حاصل ڪندڙ ٻهرو ٻڌي ورتو آهي. اسڪول ۾ ٿي هوس ته ڪراچيءَ ۾ ساري هندستان جي وديا ڪارن جي ساليانه بيٺڪ لڳي. انهيءَ عاليشان اجلاس جي سلسلي ۾ هڪ عمدو ائتهاسڪ نمائش به سٿيو ويو هو، جنهن لاءِ مون مغلن جي ايامڪاريءَ جو چٽرن سان سينگاريل هڪ سندر نقش تيار ڪري ڏنو. انهيءَ تي اختياري وارن ساراه-پتر سان ڀلاند ڀري، منهنجو مان مٿي ڪيو. ڪاليج ۾ آيس ته انجو پنجاهون جنم-ڏڻ اچي سهڙيو، جو حد ڌام ڌوم سان ملهايو ويو. اُن ۾ به ڀيرو ورتم ۽ لائق انعام جو حقدار بڻيس. انهي ريت ٻين به گهڻن ئي جشنن ۾ شريڪ ٿيڻ جو موقعو مليو اٿم، جن ۾ نصيبن سان مان شان بلند ٿي ٿيندو رهيو اٿم. پڪ اٿم ته پوريءَ سبب جڏهن هند ڪاليج کان رخصت وٺڻ کان اڳ، انجي "سلور جبليءَ" ۾ ضرور ڀاڱو وٺندس؛ ۽ پاڻيڻ جي اڳڪٿيءَ جي سچائيءَ جو آخر توڙي جڳهه اڳيان ثبوت رکندي، ڪيس جس جو ڀاڱي بڻائيندس.

پر انهن مڙني جلسن ۾ پنهنجي ڪاليج جي سونهري شغل کان وڌيڪ شاندار شادمانو مان ڪين سنڀران! ماڻهن جا ميڙ ۽ خلق جا ڳاڙا ڳجهارا ٻيا ڀڻ ڏنا اٿم، جي اُن کان پيماني جي لحاظ کان ڪٿي اڳرا هجن، پر حب ۽ هيج ۾ اُن کان بهتر ٻيو نه ٿيو، نه ٿيندو.

سينگاريل سندرين جو مڌر سُر ۾ ڳايل هيٺيون گيت
هر ڪنهن کي صاف ۽ چٽو ٻڌڻ ۾ آيو:

سنڌ ديش ۾ سنڌ ڪاليج آهه، علم عقل جي ڏياڻي،
اخلاقن جي جوت جڳايون، اسين وديا جا جاڻي؛
ذات پات جا ڀيد مٽائي، ڪريون ايڪتا جاري،
سبق سکي شل يڪمشتيءَ جو، سنڌ هند سڀ ساري،
ڪاليج علمي مات پتا آهه، جبلي جلسو ملهايون،
پنجاهه ورهين لاءِ ڪيائين سيوا، گيت دلڙن جا ڳايون.

پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جي جوڙيل مٿئين گيت ڳائڻ بعد ٻن شاگردن نبي بخش بلوچ ۽ آنند ٻجلاڻيءَ هن موقعي لاءِ خاص تيار ڪيل شعر پڙهيا، جي ٻڌڻ سڀني کي پسند پيا، ۽ جن جو داد هنن لڳاتار تاڙين سان ڪيو. پوءِ پرنسپال ٻناڻيءَ پنهنجي لقري شروع ڪئي. ”دوستو، اوهان سڀني کي هتي هن ريت ڪٺو ڏسي، مونکي ازحد خوشي ٿي ٿئي...“ اهڙو عاليشان ميڙ نظر مان ڪيڏندي ڪنهن کي نه خوشي ٿيندي! جن سڄڻن تي سنڌ کي فخر ۽ ناز هو، سي مڙيئي سنڌ ڪاليج ۾ ئي پڙهيا هئا، ۽ مڙجهائن ڳچ پنهنجي ڪهني ڪاليج جي سڏ تي هڪدم اچي حاضر ٿيا هئا - ديوان ڀوڄسنگهه پهلاجاڻي، مُک وڪيل ۽ سنڌ اسيمبليءَ جو پهريون چونڊيل پرڌان؛ مسٽر ڪارڊيرو زنوٽر، ممبئي علائقي جو پوسٽ ماسٽر جنرل؛ سر غلام حسين هدايت الله، سنڌ جو ناميارو مکيه وزير؛ ديوان روپچند بيلارام، سنڌ جو

جنوري ١٩٣٧ع کان ڪافي اڳ اهڙا بندوبست ٿي ويا، جو هرڪو خوش ۽ بهار پئي نظر آيو. هاڻ فقط انهيءَ سڀاڳي ڏينهن جي اچڻ جي دير هئي.

آخر اهو ڏينهن به اچي سهڙيو. ڪاليج جي رسم موافق انهيءَ ڏينهن بند هو. سونهري شغل جي شروعات شام جو ڪاليج جي ڪشادي راند واري ميدان تي تيار ٿيل شاميانن ۾ معزز مهمان جي مهورتي تقرير سان ٿيڻي هئي. سڄو ڏينهن ڦيرن پائڻ ۾ وڃايوسين ته ڪيڏانهن پاڇولا اولهه طرف لڙڻ شروع ڪن ته اسين تماشي ڏسڻ لاءِ تياري ڪريون. انهيءَ ڏينهن هرڪو پڙهيل نوجوان توڙي پيرسن، ڦٽي ڦوڪارو ڪري، اڇا ڪپڙا اوڍي، اچي ڪاليج جي راند - گهر واري حاطي ۾ سهڙيو. جن کي لکيل نوتا ڪين هئا، سي ٿوري گهٽي تي چڙڪ پري پاسيرا ٿي ٿيا، جئن نيندي ڏنل مهمان بنا اُرچڻ اندر وڃي پنهنجي پنهنجي جاءِ وٺن. هيڏو سارو پنڊال هنيو ويو هو، ته به پورو ڪين پيو. جهٽ ۾ ڇڪار ٿي ويو، ۽ چوگرد ۽ چوطرف ماڻهو اهڙا سٿيا پيا هئا، جو ڪٿي ٽر ٽنڊڻ جي جاءِ به ڪانه ٿي نظر آئي.

پوري ساڍي ڇهين وڳي پردو کڄيو، ۽ مهورتي ڪارروائي شروع ٿي. انهيءَ ويل لقاءُ ڏسڻ وٽان هو. پردي مٿي ٿيڻ تي ڪئي ٿيل آتاه خلق ۾، جا هوند پيا به اهڙا به مهذب والاري وڃي، هڪدم شانتي ڇانئجي ويئي. انهيءَ شانتي-مٿ وايومنڊل ۾ ڇهن سفيد ساڙهين سان

جو سچ پچ استعمال ڪري ڏنو آهي، سو ساڳئي سان چئي سگهون ٿا تہ اسانجو اهو انومان ٺيڪ نہ آهي. اسين جيڪڏهن جس ۽ سک چاهيون ٿا، انهن سهڻين صلاحن جي پيروي ڪريون!!" سڀني انين سمجهيو هو تہ ڪليڪٽر صاحب اهي ڪي دربد ٻڌائيندو جو حاضرين جا حوصلا خطا ڪري ڇڏيندو، پر هن اعليٰ دماغ عالم عام رواجي ڳالهين جو اهڙي تہ شاندار نمونو ورتن ڪيو، جو هرڪو انهيءَ پڪ ڪري ويٺو تہ جن صلاحن کي فقط واتو وٺي دهرائيندا آهيون، تنکي ڪارگيءَ عمل ۾ آڻڻ جي ڪوشش ضرور ڪجي.

هن تقرير دوران ڪاليج جي سونهري شغل جو بيشڪ سهڻو آرنڀ ٿيو ۽ پر مهورتي جلسو انهين ختم ڪين ٿيو. هرڪو هاڻ ڪاليج طرف وک کڻڻ لڳو. جنهن ڪچهري روڊ تان هلندا هلياسين تہ عجب نظارو نظر آيو. حشام ماڻهن جا ڪاليج کي گهيرو ڪيو بيٺا هئا. سڄو شهر ڄڻ اتي اچي پلٽيو هو. هڪڙو ڪاليج جي عمارت اڳيئي عاليشان، ويتر جو پروفيسر شيخ جي شخصي نظرداريءَ هيٺ ان کي بجلي بتين سان جهنجهيو ۽ سينگاريو ويو هو، تہ رات جي سياهيءَ ۾ ان نس پس پرستان جو پسارو ٿي پيش ڪيو. انهن اڪيچار شمعن جي رنگين شعاع ميلن جي مفاصلي تان ماڻهن کي مست ۽ مفتون ٿي ڪيو، ۽ سندن ٽمڪ ٽمڪ ڪين وڃهي ديدار جو نوتو ٿي ڏنو. اهڙي آڇ ڪير نہ انگيڪار ڪندو! ٻڍا ۽ ٻار، ذالون

جن بشمول ڪمشنر، پرنسپال لوبو، خانبهادر نبي بخش، بهاولپور رياست جو وزير، شري ايڇ. ڪي. ڪرپالاڻي، پهريون سنڌي ڪليڪٽر، جڳ پرسڌ هواڻي - باز آئسپي انجنيئر، مسٽر ڊي. ايف. ڪراڪا، آڪسفورڊ يونين جو پهريون هندستاني صدر، سڳورو جمشيد نسروانجي مهتا- وغيره نالا ڳڻهندو ۽ يادداشت تي چاڙهيندو. اهڙو ڪو به ڪو شخص نه هو جو ڪراچي ڪاليج ۾ نه پڙهيو هجي. اهڙي ڪا جاءِ سنڌ ۾ ڪانه رهي هئي، جنهن جا جوان ڪنهن سمي سنڌ ڪاليج ۾ وديا جا جاڳي نه اچي ٿيا هئا.

پرنسپال صاحب جڏهن ڪاليج جو جنم ڪان جبلي- جشن تو ٽي الساه پرڻي نـوع ۾ دلڪش نقش چٽيندو هليو، تڏهن هرڪو حاضرين پنهنجي پنهنجي ڪاليجي ايامڪاري جو ٻيهر ٻيڻو لطف وٺندو رهيو، تانجو تقرير ختم به ٿي ويئي، جي ڪٽي هوُ اُن نشيلي حالت مان واپس آئين. پرنسپال صاحب واه جي تقرير ڪئي! ڇا سندس آدرشي ويچار، ڇا سندس رسيلي گفتار!! آخر تاڙين جـو ٺهڪو پورو ٿيو، ته معزز مهمان شري ايڇ. ڪي. ڪرپالاڻيءَ، پهرئين سنڌي ڪليڪٽر، پنهنجو ڀـاشڻ شروع ڪيو. هـن سليس پـر اثرائتن الفاظن ذريعي حاضرين کـي ذهن نشين ڪرايو ”ته ڪاليجن ۽ سڪولن ۾ جيڪي صلاحون پرائجن ٿيون، سي هن فريبي دنيا ۾ ڪاميابي حاصل ڪرڻ لاءِ ظاهري طرح ڪارگر نٿيون لڳن؛ پر جن انهن

نينگرين جي سنڀال لهڻ سٺو ڪم ڪيو هو. هونءَ نئين سنڌي واڻيءَ آهي ته ”ڇوڪر ڇٽيءَ ذات جا پؤن پؤن ڪن ٻاڙار ۾“ ۽ ڪهڙي نه نسينگ جي ڏڪ مان ور لاهڻ ۾ هوند وڌيڪ ڪن ڪن، انهن ڪري هن محفل جي موقعي تي ڀيو نه، ته گهٽ ۾ گهٽ ڪاڏي ڪٽائڻ جي ضرور ڪوشش ونن ها! اهڙو انديشو سچاويڪ هو. پر اهڙي قسم جي ڪارنامي ڪا اڻوڻندڙ ڳالهه اصل ڪانه ٿي. انسنا شايد ٻڌا هجن، سٺون شايد سٺيون هجن، پر رنگ ۽ رونق مٿن اهڙا غالب پئجي ويا ٿي ڏنا، جو ماڻهوءَ مڙس موج ۾ مگهن ۽ مست ٿي ويا، ۽ مستيءَ جا منصوبا ڪين انهيءَ ويل سجهيا ئي ڪين!! هيترن مهمانن جو ڪاني جو پربند ڪرڻ سولو ڪينهي! پر اهو بلڪل آسان ٿي پيو ڇاڪاڻ ته خوراڪ ڪاميٽيءَ ڪي جنگ جوانن جو سهڪار ۽ ساٿ هو. محفل-خاني ڪي ٻارهن حصن ۾ وراهيو ويو هو ۽ هر هڪ حصي جي نظرداريءَ لاءِ ٻه پروفيسر ۽ ڇهه شاگرد سهڪاري- شيوڪ طور مقرر ڪيا ويا هئا. انهيءَ ڪانسواءِ ٻور چيڪاني جي نگاهه، ۽ انيجي ڪم جي اڪلاءِ ۽ ٻاسڻ برتن جي جوڳي بندوبست لاءِ جدا ماڻهو رکيا ويا هئا. محفل جي ڪاميابيءَ جو سوال ڪارڻ اهو هو جو هر ڪم الائق ۽ خاطرخواه هٿن ڪسي سونپيو ويو هو.

ڪاني جي مقرر مهل ڪان ڏهڙو اڳ شاگردن شاميانن ۾ اچڻ شروع ڪري ڇڏيو. اڄ هر ڪو شاگرد نينگين

۽ مرد، غريب ۽ شاهوڪار، هر ذات ۽ عمر، هر ڪرت ۽ حال جا ماڻهو ٻلين جي نماءَ تي ائين ڇڪجي آيا هئا جئن پتنگ روشنيءَ تي. ڪراچيءَ ۾ ههڙي اندر-ٻري ڪير سنهري!!! ٻنيءَ جي سينگار سان ٻوڙهو ٻڍڙ ٻڍا نوجوانيءَ جي هام هڻي رهيو هو، ۽ ڦوهارا ۽ تلاءَ عطر اوس جو هڳاءُ مچايو بيٺا هئا. ڪراچي ڪاليج، ڪاڪ واري مومل جي ماڙيءَ کي شهه ڏيئي ڇڪو هوا! مومل فقط ڪي جزوي مينڌرا ليئايا هئا، هت ته هرڪو مينڌرو ٿي نظر آيو، جو ههڙي حسن تان قربان ٿي ٿيو!! هن ٻوستان جي ڇهڪندي مڙني کي موهت ڪري ڇڏيو، ۽ جيتوڻيڪ مقرر وقت تي ٻنيون وسايون نه ويون، ته به اُنڪان ڪيتري دير پوءِ توڻي ته ماڻهو ڳاهٽ ٿيا بيٺا رهيا ۽ اُنهي اچا لوڻي ڇرچا پئي هلي. ڪاليج جي سونهري شغل جي شروعات واه جي ٿي. اُن ڏينهن سالده ٻلين جو نشو نما هليو ۽ اُنئي ڏينهن خلق اوڻجي رهي، ۽ هن دنيا ۾ ٻوستان جو جيئرو جاڳندو مشاهدو ماڻيندي رهي.

ڪاليج جي سونهري شغل جي سلسلي ۾ مهورتي جلسي ڪانپوءِ مکيه اسم هو شاگردن جي محفل. محفل جي موقعي تي واه جي موج متي! شروع ۾ ائين سمجهيو ويو هو ته هزار ڪن شاگردن جي ڪاني ۾ ضرور ڪو ڪچرڪلو مچندو. اڳي ڪڏهن به اهڙي محفل نه رٿي ويئي هئي، نه ڪٿي ويئي هئي. تنهن ڪانسواءِ نوجوان نينگرن ۽

هو، فقط شاگردن جي وڃڻ جي دير هئي. هن جاءِ ولاري مس، تہ ڪانو وائڻ شروع ٿي ويو. شاگردن کي اختياري وارن سمت - رچيون سي کين پلئي ڏنيون، تنهن هوندي بہ هرڪو چپ چٽي اٿيو. جيڪي بہ طعام تيار ڪيا ويا هئا، سي نہ فقط لذيذ ثابت ٿيا، پر هرڪنهن کي سڀ ڪجهہ جهٽ پٽ ۾ ڀوڳ لئي بہ نصيب ٿيو. جيڪي بہ رسوئي - شيوڪ مقرر ڪيا ويا هئا، تن کي جيتوڻيڪ پنهنجي ڪم پوري ڪرڻ لاءِ ڊڪ ڊوڙ ۾ گهڻا مٿا ڪوهہ ڪرڻي پيئي، تہ بہ مرڪ سندن مکڙي تي براجمان رهي. تنهن کانسواءِ سيني کي سماءُ پنهنجي چڪو هو تہ جن پليٽن ۽ ٻسن ۾ کين طعام پروسجي مليا هئا، سي مڙيئي سندر نينگرين ئي صاف ڪري، منجهن ڪانو پاتو هو. انهيءَ وچار تہ کهڙي نازنين پنهنجن نفيس هٿن سان ناز ۽ هيج مان اهي برتڻ صفا ڪيا هئا، جن ۾ رسوئي پنهنجي آني هئي، مهمانن جي من ۾ هڪ انوکو ۽ موهيندڙ لطف لهرايو، جڻ انهن اڻلکن نشانن دوارا هو انهن نازنينن جو درشن ڪري رهيا هئا. نہ فقط طعام سوادي ۽ نگهبان ناز ۽ انداز پريا هئا، پر چرچي گهٻي جي بازار بہ گرم مٿي پيئي هئي، جنهن محفل کي وڏو اوج ڏيارو. آهستي آهستي کاڌي جو وارو هلندو هليو، تانجو هرڪو ڪاني چڙهيو. وقت اهڙو وندر ۾ نبريو جو ڪنهن کي بہ اها سمڪ نہ رهي تہ کاڌي جي محفل ۾ئي ڪي پنج ڪلاڪ گذري چڪا هئا!

مرد ٻن نهي آيو هو. اڄ جي محفل تي ٻه جيڪڏهن هوُ
پنهنجو جلوو نه ڏيکارين، ته ٻيو اهڙو سونو وجهه وري
ڪين ملندو ٻه هو ڇا!! دنيا آهي ٿي ٻاهرئين ڏيک جي،
ننڍڪري شاگردن اهو عقل جو ڪم ڪيو هو جو پاڻ
کي ناهي سينگاري آيا هئا. شاميانو ۾ گهڙندي هر ڪنهن
کي هر طرف چلڪات ۽ چمڪات نظر اچڻ لڳا، جنهن
ڪري ڪانئن پاڻ تان صفا وسري ويو- گهر ڇڏڻ ويل
آرسيءَ ۾ پنهنجو روشن عڪس ڏسي، انهن ٿي سمجهيو
هئائون ته سنڌن جهڙو مور ٻيو ڪونه هوندو! پر هوُ ٻين
کي ڏسي دنگ رهجي ويا. ڏسڻ ۽ ڏيکارڻ جي رسم
بعد گفتگو جي نوبت آئي. شڪر مالڪ جو، جو اڄ
ڇوڪرين جو ڪامن - روم (Common oom) واري
روڊ راڪسڻ واردات تي نازل ڪانه ٿي هئي، جنهن
ڪري ٻنا ڪنهن روڪ جي ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين ٻنهي
پاڻ ۾ دل وندرائي. بندش جي ديوار جي هئڻ اوچتو
ڪافور ٿيڻ جو ڪنهن ٻه اجوڳو فائدو ڪين ورتو. ذات
پات، ۽ ڌرمي ڀيد، جنس ۽ طبقي جا نفاق ۽ ننڍ وڏايون
وساري، هڪ چشمي جو آب ورتائيندڙ، هڪ جاءِ جا
جاني، هڪ ٻئي سان صحبت ۽ سنگت، ڪل ۽ خوشيءَ ۾
انهن جنبي ويا، جو فرشتن به هن محفل جو لقاءُ ڏسي
رشڪ ڪاڏو هوندو!!

اوچتو گهنڊ وڳو ۽ هرڪو جتي ويٺو هو اتيئي ويڄهو
ڪٽي ويهي ويو. ڪانو تيار هو، ٻلين ۾ پرچجي چڪو

تي حاضر ٿيس. رانديون چالو ٿيون، پر منهنجو من منجهن ڪٿان ٿو لڳي! منهنجو سڄو خيال انهيءَ ڏانهن پئي ڊوڙيو ته آخر اڄ گورنر صاحب کان انعام وٺندس ڪين!! ڳچ مدت بعد ميز تي اوچتو چرپر ٿي، جنهن تي مس ڪري خوابي دنيا مان هن جهان ڏانهن ڌيان ورايم. گورنر صاحب اچي ويو هو. ڪجهه مهل ڪانپوءِ رانديون ختم ٿيون، ۽ انعامن سان ڀريل ميزون اچي ويون. گورنر صاحب به هيڏا انعام ڏسي ڏڪي ويو ته آخر انهن کي ورهائڻ ۾ ڪيڏو نه وقت لڳي ويندو! مونکي وري اهو فڪر ورائي ويو ته متان هو سڀني کي انعام ڏيڻ کان انڪار ڪري، ۽ مونکي هڙي موقعي تي انعام نصيب نه ٿئي!! پر اسانجو پرنسپال سياڻو صاحب هو، تنهن گورنر صاحب کي دلداري ڏني ته سڀني انعامن ڏيڻ ۾ ڪلاڪ کان مٿي وقت ڪين لڳندو. تڏهن صاحب مس ڪري سندرو ٻڌو، ۽ منهنجي همت ۾ ساهه پيو. نصيبن سان انعامن ڏيڻ جي شروعات ٿي ٿي اسانجن انعامن سان. هاڻ منهنجو سورو ڌيان وڃي ڪتو پڪارجندڙ نالن جهٽڻ ۾. نالا پڪارڻ هليا، انعام اُڪلندا ويا ۽ منهنجي دل ۾ ڌڪ ڌڪ تيز ٿيندي وئي. آخر پنهنجو نالو پڪاريو ٻڌم ۽ ڇاتي اوچو ڪري اٿي وڃڻ لاءِ ڪمر ڪشيم، پر الائي ڇو جڻ دل ٻيهجي وئي! ٻه ساعتون، مونکي ني عطا ڪرڻ لاءِ هڪ روڪڙن رپين سان ڀريل ملائي سٽين جي سهڻي ڳوٿري گورنر صاحب کي ڏني وئي؛

سونهري شغل جي سلسلي ۾ ٻيا به گھڻا سندر کيل تماشا ٿيا - سنڌي ۽ انگريزي ناٽڪ، وڇتر ڪلائن ۽ وگيان - ورتيءَ جا وندر، پريا ۽ سکيا-دائڪ نماءَ، رانديون ۽ ورزشون؛ پر انهن مڙني کان انعامن ۽ آتشبازيءَ سرسبز رنگ رچايو. انعام ۽ آتشبازيءَ جو جشن سونهري شغل جي آخرين ڏينهن تي رکيو ويو هو. ڪلائن جي نماءَ ڪورٽ کان اڳ انعام وارن اسمن جو فيصلو ڪيو ويو هو، ۽ مونکي اطلاع موڪليو ويو ته، مون جيڪا "سانجهيءَ ٽاڻي سمنڊ جي نظاري" واري تصوير نماءَ لاءِ پيش ڪئي هئي، تنهن لاءِ مونکي ٻيو نمبر انعام ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ويو هو. اهو انعام مونکي سنڌ جي گورنر صاحب، سر لانسيلاٽ گراهام جي مبارڪ هٿان ئي ملڻو هو، جنهن لاءِ مونکي مقرر ڏينهن، وقت ۽ جاءِ تي حاضر رهڻ جو اطلاع ڏنو ويو. انعام جو ٻڌي مان خوشيءَ ۾ نه پيو ماپان! انهيءَ تصوير ڪڍڻ لاءِ آءٌ شهر جي هڪ ڪنڊ کان سمنڊ جي ڪناري تي ميل پنڌ جا جهاڳ ڪيو هوس، ۽ وقت ۽ جاءِ جاچي، عڪس-چِٽڪيءَ جي ماشي کي دٻايو هوم!! هيڏي ڪوشش ۽ ڪشالي بعد به تصوير عمدي نه نڪري ۽ انعام پلئه نه پوي، ته پوءِ ڇٽبو نه جڳ ۾ جس ئي نه رهيو. پر ڪلا جا پارکو اهڙو اَنڌوڪ ٿيڻ ڏين ڇو ٿا! انهيءَ ڪارڻ ئي ته مونکي انعام جي ورڪا ٿي هئي ۽ آءٌ انهيءَ تي ڦولي نه پيو سمائجان!! مقرر ڏينهن، گهڻو ساڃهر، سهڻي سنهري اچي مقرر جاءِ

آهستي ڪري معزز مهمان ٽڙڻ لڳا ۽ گهر طرف وڃڻ لڳا. اُن رات ڪاليج جو سونهري شغل، سٽن ڏينهن جي شادماني بعد، پکي سان سمايل ٿيو.

آءٌ به، آخر دوستن جي سنگ ۾ گهر موٽيس ۽ ڏهن جي مڙني پالين کي ڪٽيل انعام جو ديدار ڪرايم. رقم جو نه خاص سانگو ڪونه هو ۽ انهيءَ خرچڻ ۾ خاص وهم پڻ ڪانه لڳي، پر ريشمي ڳوٺڙيءَ لئي سيني جي دل سڙڪي. خود امي به خواهان هئي ته آءٌ اها کيس ڏيئي ڇڏيان ته هوءَ اُن ۾ روزمره جي خرچ پکي جا پئسا رکي؛ پر منهنجي دل نه مڃيو! سوچيم ته جي ماءِ اها ڳوٺڙي ڏيئي ڇڏيندس ته ڪٽيل انعام جي رهي ڪهي ٿاتي ۽ هلي ويندي!! تنهنڪري اها ڳوٺڙي سنڀالي سانڍي رکي اٿم ۽ اها اڃا سالم آهي. سمجهان ٿو ته جيئن ته هن سخت زماني ۾ پوين لاءِ ڪجهه بچائڻ ڏاڍو دشوار آهي، تنهنڪري سندن لاءِ اها ريشمي ڳوٺڙي امداد طور ڇڏي وڃان!!!

پر مان بت ٺهيو بيٺو رهيس. اوڏيءَ مهل اکين اڳيان جڻ آنڌي اچي وئي. پر ويرم وڃائڻ جو وقت هو ڪٿي! انهن ئي محسوس ڪيم ته آءٌ پٺيان ڌڪبو، اڳيان وڌي رهيو آهيان. دل هاڻ ڌڙڪ ڌڙڪ ڪرڻ چالو ڪري ڇڏي، جنهن جو پڙڏو آواز مونکي چٽو پئي ٻڌڻ ۾ آيو. آخر وڃي گوري صاحب وٽ پهتس ۽ سندس سڳورن هٿن مان انعام حاصل ڪيم، جنهن تي تاڙين جو ٺهڪو اٿيو، جو مونکي البت جهيڻو ٻڌڻ ۾ آيو. آءٌ انهيءَ نيم-نشي جي حالت ۾ ئي اچي پنهنجي جاء تي ويٺس. انعامن جو سلسلو هلندو هليو ۽ پرنسيپال صاحب جي ڪيل قول آنوسار پوري ڪلاڪ ۾ پورو ٿيو، جنهن بعد ئي سونهري شغل جو آخرين تماشو ٿيڻو هو.

مڙيل مهمان ۽ شاگرد ٻنهين جي ٻرڻ وسامڻ تي اڃا عجب کائي ئي رهيا هئا ته آتشبازي شروع ٿي وئي. آتش-بازيءَ واه جو رنگ ڪيو ۽ ڇهڇٽو مچايو. رنگ برنگي ۽ وچتر قسمن جو بارود ساڙيو ويو. ڏياريءَ ۽ ساهوڪار جي شاديءَ ۽ ٻين اهڙن موقعن تي ڪراچيءَ ۾ آتشبازيءَ جا جهجها لقاءَ ڏٺا هئم، پر هيڏو ۽ ايڏي پيماني تي ٻيو تماشو ڪين ڏٺيم! نه رڳو بارود جي سامان آڪاس ڏانهن اڏامي چوطرف دور مفاصلي تائين شعاع ٿي ڪيا، پر رات جي سياهيءَ ۾ جڏهن اوچتو ان مان نڪاءُ ٿي نڪتا ته من موج ۾ جهومي ٿي اٿيو. آتشبازي جو ڇهڇٽو ڪيتري مدت تائين متو رهيو. تانجو آهستي

ٿڪ ٿون ٿان جليبي کان،
جرمن مٿو تنهن ۾ منهنجو ڪهڙو ڏوهه.

ڪجهه وقت گذريو ۽ ڪجهه ٻارڻ پڙهڻ لاءِ ڪنهن ٽي تلڪ مهراج جو نالو آيو. پر انهيءَ ناٽڪ بروڙي نه سگهيس ته آخر به اهو پارٽ پوشاڪ هٿو ڪير ۽ ڪهڙي شهر جو شڪار ڪيو هئائين، جو گوري ڏنجي سندس شيءِ ناڻ سڪ ۽ شرڌا سان ٿي اچاريو! انگريز بهادر جو جنگ کٽي هئي سو حوصلو ٿي وڏي ويو هوس. ڦڙس هٿ نه پيو اچي. ٻه ٻه هٿ ڪنيو پيو اڏامي. لڙائيءَ وهل پارلياسين سان ڪيل انجام اقرار لهه وسري ويس ۽ هر ڳالهه مان پير ڪڍائڻ جي پيو ڪري. تلڪ مهراج ڏٺو ته شيءِ هٿن مان ٿي وڃي. جي ملڪ کي هن مهل پوري سجاڳ نه ڪبو ته ڳالهه ڏاڍي وڌندي. تنهنڪري ورڻ گهوڙو نه ڇڏائين. اخبارن ڏوارن، تقريرن ذريعي، وٺي ملڪ ۾ مانڌاٽو وڌائين. چي: "آزادي اسان جو جنمي حق آهي، اهو ڪيئن به حاصل ڪنداسين." پارت ديس به هن للڪار سان ٻهڪي اٿيو. اهي خبرون مون کي پوءِ پيئون. شايد اهو ئي سبب هو جو هر ڪنهن ڇڳيري گهر ۾ تلڪ مهراج جي فوٽو ۾ ڦڙهيل مورتي ڪنهن آپانئتي جاءِ تي ٽنگيل هوندي هئي، جنهن کي مٿو ٽيڪي مرد ڪرني ويندا هئا ۽ زالون هٿ جوڙي آسيس وٺنديون هيون. تنهن زماني ۾ انگريز خلاف ٻڙڪ ٻولڻ هو راهه ڳداه جان جوکي ۾ وجهڻ؛ اهڙي سمي

١٦- سانپر جي ڏرسنيءَ ڏان

مان جڏهن جنميس تڏهن ڏهل ڏمام وڳا ڪين ٿي، لنهنجي مونکي سمڪ ٿعاڻهي؛ باقي تنهن زماني باروتي گولن جي مرگهه - رچنا سان ڏگن گونججي اٿيو، تنهن ۾ تر ماتر ۾ شڪ ڪونهي. انهيءَ ڏاڍي يورپ جا شهر، انگريز ۽ جرمن، هڪ ٻئي جي ٻڪ ۾ جڪريا بيٺا هئا. پر ٻاهران ٿي ظاهر هو ته اڃا جرمن جو ستارو زور هو. انهيءَ ڪارڻ ٿي انگريز ۽ سندن ساٿي، جرمن کي ڏاهڻ خاطر نون شسترن جوڙڻ جي فڪر ۾ ڳيتا پيا هئا. آخر جرمن جي قسمت ڪٿي ۽ انگريزن جي جيءُ ٿي. ڀارت ۾ ٻه خوشيءَ جي لهر ڇانئجي وئي. سوپ وارن جنگ جوٽي هئي جهان ۾ جنتا راڄ قائم ڪرڻ ڪاڻ، تنهن ڪري ڀارتواسين کي اميد هئي ته هيل انگريز ساڻس ضرور سهج ڪندو؛ ٻئي ڪارڻ ٿي، ته گهٽ ۾ گهٽ انهيءَ خيال ڪان ٿي سهين ته جنهن ويل جرمن کيس سوگهو ڪري، گهٽو ڏيئي، ختم ڪرڻ جو خيال ڪيو هو، تنهن ڏاڍي سندس حمايتين مان ڀارتي سپاهي ٿي هئا جن سر جو سانگو لاهي، سورمتا ۽ سرجوشيءَ سان، کين موت جي چنبي مان آزاد ڪرائي، سوپ جو جهنڊو ڏياريو هو. انهيءَ سبب گڏ گڏ ٿيندي ڀاڙي جا نينگر پيا جهونگار پندا هئا:-

ٻنهال اهڙو لسو ۽ نرم جو بلي ڪتي جي ڪل جي ٻ
جاء ڪانه هئي! اهڙيون سٺيون شيون ڪيئن ڦٽيون
ڪيئون!! پر وڏن کي الائي ڇا ٿيو هو جو گانڌي مهراج
جي چوڻ تي لڳي، ڪتا ڪٽي اوڀا هڻائون!!!

پر اهو گانڌي مهراج هو ڪير؟ جيتوڻيڪ ننڍڙو
هوس، ته به دل ۾ ته اهو ماڻهو ضرور ڏسجي. اسانجي
گهر اڳيان اسپتال واري رستي جي ڇيڙي تي جيڪين جو
مندر هو. هڪ دفعي آواز مان ڄاتم ته گانڌي مهراج
انهيءَ مندر ۾ ايندو، ۽ ڀاشڻ ڪندو. مان به دل ٻڌي
سويل ئي وڃي مندر ۾ ڪنڊ وٺي ويٺس. جيتوڻيڪ
خلق اچي پلٽي، ۽ ٻاهر ڇتڻ جي به جاء ڪانه رهي، ته
به شانتي اهڙي هئي جو سئي ڪرڻ جو آواز به هوند
ٻڌڻ ۾ اچي. اهڙي ماٺ سڪول ۾ هيڊماستر جي
حاضريءَ ۾ به ڪانه ٿيندي هئي!! ڀاشڻ شروع ٿيو. گهڻو
ڪونه سمجهيم، جو اڃا ننڍڙو هوس؛ پر اکر جڻ ڪردي
۾ لنگهي ٿي ويا. گانڌي مهراج ڳالهايو انهن ڏي، جو
هر هڪ جملو هوند هينئين سان هنڊائجي! وايومنڊل ۾
هڪ عجب قسم جو آنند ڇانئجي ويو. تڏهن مس سمجهيم
ته گانڌي مهراج ۾ ڪهڙو جادو هو، جو ڏيهال ماڻهن به
سندس پوئلڳي ٿي، سڀئي وستر ڏوڪتا ڪري، ٿلها
ويس وڳا انگيڪار ڪيا هئا. پر تنهن هوندي به مان
پنهنجي ٻنهلي ٽوپي ترڪ ڪرڻ لاءِ هرگز تيار نه هوس.
ڪجهه سال گذريا ته هڪ ڏينهن هڪ عجيب اسرار

تلڪ مهراج بيڌڙڪ ڀارت جي آزاديءَ جو ناد وڄائي، ماڻهن کي آگاهه ڪري ۽ آڀاري، ته هوءَ ساکيات ديوتا نه ڇڏبو نه ڀيو ڇا! پر اسان اُنهن کي کهڙي خبر ته آزادي ڇا، غلامي ڇا!! اسين ته وڏن وانگر وڃي تلڪ مهراج جي تصوير کي روزانو مٿو ٽيڪي ايندا هئاسين، ته من کي وڏي هوندي جج ڪريون!!!

ڀاڙي ۾ راند روند ڪرڻ جو ساهس ٿيم، ته ڏسندو هوس، ته صبح جو سويرو يا رات جو خاموشيءَ مهل اسان جي گهر وٽان سفيد لباس اوڍيل مرد توڙي زالون نديون ٽوليون ۾ ڀڄن ڳائيندا لنگهندا هئا. سندن آواز ۾ رس ۽ پريم ڀريل هو؛ منجهن جوش ۽ جنبش ڪانه هئي. پر جو ڀڄن هي سمرڻ ڪندا ويندا هئا، سو مون اڳي ڪڏهن ڪين ٻڌو هو. نه ان ۾ رام نام تي آيو، نه ڪرشن پد تي ڳايو، نڪي ڪي گرو وچن تي دهرايو. چون پيا، "ست ڪٿيو ري جيڏيون، اڄهو سوراج آيو." هيءَ نئون سر ڇپائون ٿي ته گانڌي مهراج چالو ڪيو هو. تلڪ مهراج جي چالاڪي تي قوم جي ڀاڳ گانڌي مهراج کي ڀرائي ويئي. هاڻ هڪ نئون دور چالو ٿيو ٿي ڏٺو. ڏسان پيو ته پڙهيل ڪڙهيل ماڻهو لسا ۽ سهڻا ڪپڙا ترڪ ڪري، کهرا ۽ ٿلها ڪپڙا پيا پائين! دل ۾ پيو چوان ته ماڻهن سان خير ڪونهي؛ هي ڪن ڇا پيا؟ سٺا ڪپڙا لاهي، دونسا پيا پائين. انهن ڏينهن ۾ اسين ڪامورن جا ٻار ڪاري ڪمل جي ٽوپي ضرور پائيندا هئاسين.

۾ آيو ته هو به انهن ئي آڳي رهيا هئا. ”سائمن واپس وڃ“
پوءِ خبر پيئي ته پورن ڀشڪار جو اعلان انهيءَ ڏيري
سڄي ۾ زنده دل گانڌي مهراج ڪيو هو، جنهن جي
پيروِيءَ انگريز بهادر کي ڏڪاڻي ڇڏيو.

گانڌي مهراج قوم جي اڳوانيءَ جون واڳون ورتيون،
۽ قومي هلچل جي ڌم چالو ٿي ويئي. ١٩٣٠ع واري
هلچل ۾ انگريزن کي پوري پير تي آڻڻ لاءِ، ولائتي
ڪپڙي جي ڀشڪار ۽ ديسي شين سان سهڪار تي
خاص زور ڏنو ويو. هر روز ولائتي ڪپڙن جا ڍير آڳ
جي حوالي ڪيا ويندا هئا. اهي تماشا ڏسڻ وٽان هئا.
هڪ ڏينهن سڪول ساٿين اهڙو جشن ملهائڻ جو پربند
تيار هو. مونکي به ڪڏ ڪنيو جو وڃي شغل ڏسڻ ٻيٺس.
ڏاڍو مزو لڳو پيو هو. مون به چش سان پٺي نظارو ڏٺو.
خبر تان پيئي جو شاهيندگ رامڪشن پنيان ڇال ماري
منهنجي مخملي ٽوپي ڪٽي مچ ۾ اڇلائي! وانويلا ڪري
ٻيهول هئي. قسم کڻي ڇڏيم ته جيستوڻي ديس آزاد نه
ٿيندو، جيستوڻي ولائتي مال وري نه واپرائيندس.

هيڏي شور هوندي به انگريز اک نه پٽي. گانڌي
مهراج به آهستي آهستي ويو ٿي ڀارت جي ڏٻري جسم
کي تو ٻنو ڪندو ۽ منجهس ٽئون ساهه ڦوڪيندو. کاڏي
پرچار ۽ ڳوٺاڻن هنرن کي همٿائي، ولايتيءَ جو ڀشڪار
ڪرائي، مهاتما گانڌيءَ عالمن جي مالي حالت سڌاري.
هاڻ ڀارتواسي ڪجهه پوڙ ۾ آيا. سامت جو ساهه پٽي هو

ڏنم. هونءَ ته اسان ٻارن کي سا ڪٽڪ پوندي هئي ته
اڄ ڪي ٻالا عملدار بندر روڊ تان لنگهڻ وارا آهن ته سا جهڙ ٿي
تماشي ڏسڻ خاطر اچي تعليم کاتي جي آفيس جي ٻاهرين ديوار
تي جاءِ والاريندا هئاسين. پر هن دفعي خبر نه آهي بنا پٽڪي
ڪنهن جو حڪم نڪتو، جو انهيءَ خبر پڌندي ته اڄ
ولائت کان آيل گورا، جي پارت کي نون سڌارن ڏيڻ
جي جاچ پڙتال لاءِ موڪليا ويا هئا، بندر روڊ تان
لنگهڻا هئا، ڪو ٻار ٻاهر ڪو نه نڪتو. نه رڳو اسين ٻارڙا
ٻاهر ڪين نڪتاسين، پر وڏا به ڪين ٿي نظر آيا. رستي
تي سن سنائو ڇانيو پيو هو! گاڏيون موٽرون به گم هيون!!
اهڙي مات، جڻ راڪاس گهمي ويو هو!!! رستي تي
ڪو به ڇهچٽو نظر نٿي آيو. فقط پرينءَ پر، سٽار سنيما جي
لاڳيتو، ڪيسري اخبار جي آفيس ڀرسان هڪ وڏو
جهنڊو بلند هو. ايڏو جهنڊو مون ڪڏهن ڏٺوئي ڪين
هو؛ ۽ اهو هو به سڄو ڪارو ئي ڪارو! اهو ڪاري جهنڊي
سان ڪنهن جو سواگت ٿي رهيو هو؟ پر اسين ٻار ڪٿي
ٽا رهون. سو سڀئي اچي ڏيلي ۾ مڙياسين ۽ واري وٽيءَ
تي ليٽا پائي پئي ڏٺوسين ته سڙڪ تي ڇا ٿو وهي واپري.
جهٽ موٽر جي پونڪار مات جو جادو ٽوڙيو؛ پر تنهن
هوندي به ڪو ٻئي اشر نڪري نروار ڪين ٿيو. موٽرن
جي قطار مات ۾ ئي لنگهي ويئي. مسافرن جي دل ۾ ڪيڪار
جو اُمنگ جم کان اڳ ۾ ئي ڇپيائجي لتاڙجي ويو. حق تي
سر جان سائمن کي رات جو گدڙن اوناٽيندي پڻ ائين سمجهه.

سؤمان جا ڪانگي هاڻ هو ڪنهن جي وس جا ڪين هئا. هو وطن تان فدا ٿي ٿيا ۽ جان قربان ڪرڻ کان به ڪين ٿي ڏٺا. گانڌي مهراج مٺيءَ جي ڪيڏوٽن ۾ جڻ فولاد ڀريو ٿي ڏنو. پر انگريز کي شهنشاهي نشي ۾ ڀارتواسي اهيءَ اڳيان ناچ نچندڙ پتليون ٿي ڀاسيا. انهيءَ ڪارڻ هن ١٩٤٢ع ۾ قومي اڳوانن کي اوچتو قابو ڪري، قومي هلچل کي ٻوساٽي نگهوسار ڪرڻ ٿي چاهيو. پر هيل هو ناڪام ثابت ٿيو. جنتا کي آزاديءَ جو اعلان ٻڌي چڪو هو: "مري ساهه ڏيندا سين پر ڀارت آزاد ڪنداسين." ٻي-اڳوان قوم اٿي کڙي ٿي. سرڪار جون واٽون وانهون سڀ بند ڪيون ويون ۽ ڪيترن هنڌ قومي راڄ کڙو ڪيو ويو. شهنشاهيءَ جو تختو هيٺائين ڪيو ويو. تڏهن مس انگريز جا ڪپاٽ کليا. پر هاڻ ورٽو ڪي به ڪين هو. بازي هارجي چڪي هئي. فرنگي بهادر کي جو ڀارتي فوج جي ويساهه تي فخر هو، سو نيتاجي سباش بوس ڪافور ڪرائي ڇڏيو. رهيل کهيل ٻحري فوج به سندس خلاف بغاوت ۾ اٿي کڙي ٿي. هاڻ ڪو به حيلو نه رهيو. ڀارت کي آزاد ڪرڻ کانسواءِ ٻيو چارو هوئي ڪو نه هو. هڪ لنگوٽيءَ واري ننگي فقير جادو ڪري ڏيکاريو! جيڪي هزار ورهين ۾ به ڪين ٿي سگهيو هو، سو گانڌي مهراج ٽيهن سالن ۾ ڪري ڏيکاريو!!

آگسٽ ١٩٤٧ع شروع ٿيو ۽ آزادي جو جشن اچي اڳنڊ سهڙيو. پوءِ جيڪي وهيو واپريو آهي، اهو ته ڪنهن کان اڪل ڪينهي.